

İBN HALDUN'A GÖRE HABERLERE YALAN KARIŞMA SEBEPLERİ VE BUNLARI ORTAYA ÇIKARMA METOTLARI

Abdullah DUMAN (*)

Özet

İbn Haldun, Orta Çağ İslâm dünyasında tarih anlayışı, felsefesi ve metodolojisi konusunda önemli bir köşe taşı olarak kabul edilmektedir. Dahası o, bazı yazarlar tarafından tarih ilminde "öncesiz ve sonrasız" olarak tanımlanmaktadır. Nitekim İbn Haldun hakkında yapılan çalışmaların çokluğu bu ilimdeki derinliğini ortaya koyduğu gibi, onunla ilgili tartışmaların/araştırmaların daha devam edeceğini de göstermektedir. Onun tarih ile ilgili görüşlerini bütün boyutlarıyla bir makalede incelemek mümkün değildir. Bu sebeple çalışmamızda İbn Haldun'un geçmişin felsefesi olarak tarih felsefesi konusundaki görüşleri ile ilgili tartışmalara girilmemiştir. Onun tarih anlayışı, tarih bilimine yaklaşımı, dolayısıyla bilimsel tarih yazımına katkıları irdelenmeye gayret edilmiştir. Bu bağlamda İbn Haldun'un haberlere yalan karışması sebepleri konusundaki görüşleri ile bu yalanların ortaya çıkarılması hakkında ileri sürmüş olduğu metotları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İbn Haldun, Tarih Anlayışı, Bilimsel Tarih Yazımı, Tarihte Sabitler, Yasa, Tenkit.*

According to Ibn Khaldun the Reason of the Lies Which Interfered the Records and the Methods of Finding out Them

Abstract

İbn Khaldun is known as the corner stone at Islamic world from the perspective of historical understanding, philosophical ideas and the methodology of history. Besides, according to some aauthors, he is determined as the beforless and afterless at the field of history. And so, studies about Ibn Khaldun has shown his deepness and, on the other hand, it has been understood that discussions and studies about him would be kept. It is not easy to evaluate all perspectives of his historical ideas in the an article. So, in this article philosophy of history as the philosophy of the past has not been introduced. In this article his historical understanding, historical approach and contributions to the history have been evaluated. Hence, it has been tried to be determined, the ideas of Ibn Khaldun about the lies at the history and about how these lies could be explained.

Key Words: *İbn Khaldun, Historical Understanding, Scientific Historical Writting, Unchangable Instruments at the History, Law, Criticism.*

*) Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi (e-posta: abduman@yyu.edu.tr)

Giriş

Avrupa 11. yüzyıldan itibaren Müslümanların ortaya koydukları bilgi birikimini anlama gayreti içine girmiştir. Bu konuda özellikle İspanya ve Sicilya'da yapılan tercüme faaliyetleri etkili olmuştur. Bu yüzyılda başlayan Haçlı seferleri, Akdeniz'de Avrupalıların daha rahat hareket etmelerine ve doğu ile ticaretin hız kazanmasına, dolayısıyla Avrupa'da ticarete bağlı olarak yeni bir burjuva sınıfının doğmasına zemin hazırlamıştır. 9. yüzyılda görülen ekonomik çöküntü bu kıtada derebeyliğin yükselmesine sebep olurken, diğer etkenlerin yanında İngiltere ve Fransa arasında yaşanan yüzyıl savaşları sonunda derebeylik yıkılma sürecine girmiştir. Avrupa'da 13. yüzyıldan itibaren görülen değişimlerden birisi de eğitim ve öğretime verilmeye başlanan önem olarak kendini göstermektedir. Örneğin ilk örnekleri bu yüzyılda görülen üniversitelerin sayıları giderek artmış ve zamanla bütün Avrupa'ya yayılmıştır (Bedevi, 2002: 7-12- 31 vd; Puig, 2002: 15 vd.; Elamrani-Jamal, 2002: 40 vd; Karlıga, 2004: 193 vd; Mason, 2001: 99 vd; Tekindağ vd, 1974: 269-270).

Siyasî, ekonomik ve kültürel alandaki gelişmelere paralel olarak, Orta Çağ Avrupa'sının felsefesi de sorgulanmaya başlamış ve kökleri 14. yüzyıla kadar inen Rönesans akımı ortaya çıkmıştır. Skolastik felsefeye tepki olarak çıkan ve olgunlaşması 15. yüzyılı bulan Rönesans dönemi felsefesinin akımlarından birisi de Hümanizmdir. Hümanizm'in temel düşüncesi ise, insanı Tanrısal öngörünün bir figüranı olarak dünyanın silik bir parçası olmaktan kurtarıp bir kişilik kazandırmak olmuştur. Bunun için de Antik Çağ'ın felsefesi olan, insanın kendi akıl ve eğilimlerine göre hareket etmesi temasına dönülmüştür (Özlem, 1996: 35).

Avrupa'da düşünce alanında görülen bu değişimlerin tarih düşüncesinde de yaşandığını müşahade ediyoruz. 15. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da trivium ve quadrivium¹ derslerinin yanında tarih de ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Ancak bu dönemde günümüzdeki anlamda bir tarih biliminden bahsetmek mümkün değildir. 15. yüzyılda tarih, insanların ders çıkaracakları bir edebi tür olarak kabul edilmektedir. Yine bu dönemde tarih yazıcılığında bir laikleşme sürecinden bahsetmek mümkün olmakla birlikte teolojik tarih yazıcılığı etkisini hâlâ sürdürmektedir (Tekindağ, 1974: 272; Özlem, 1996: 36).

16. ve 17. yüzyıllar Avrupa'da keşif ve buluş yüzyıllarıdır. 16. yüzyıl aynı zamanda dinde reform sürecinin başladığı yüzyıl olmasına rağmen reformistlerin tarih alanında kilisenin tarih anlayışının etkisinden kurtulabildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber tarih yazıcılığı alanında yapılan çalışmalarla bu alanın teolojiden giderek bağımsızlaşmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu yüzyıllarda doğa bilimlerinde keşfedilen kanunlar, tarihin de belirli yasalar çerçevesinde işlediği, dolayısıyla tarihte de yasaların bulunabileceği tartışmalarına sebep olmuştur. Ancak bu yüzyıllardaki filozoflara göre tarih, doğa gibi düzenli değil rastlantısal işlemektedir. Bu sebeple tarihte doğa bilimlerindeki gibi kesin yasalar keşfetmek mümkün değildir (Mason, 2001: 113 vd; Özlem, 1996: 42).

1) Trivium: Dilbilgisi, Diyalaktik ve Retorik dersleri. Quadrivium: Aritmetik, Geometri, Müzik ve Astronomi dersleri.

18. yüzyılın başlarında Avrupa'da tarihe özel bir ilgi başlamakla beraber henüz bilim olarak kabul edildiği söylenemez. Tarih hâlâ edebî bir tür, ahlâksal bakımdan pratik değeri olan bir uğraş olarak görülmeye devam etmektedir. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğa bilimlerindeki ilerleme düşüncesi, toplumun, buna bağlı olarak tarihin bir ilerleme içerisinde olduğu inancını getirmiştir. Aynı yüzyılda Avrupa'da bir tarih felsefesinin olup olamayacağı konusu da tartışılmaya başlamıştır. Yine 18. yüzyılın sonlarında doğa bilimlerinde olduğu gibi tarihte belirli yasaların bulunup bulunamayacağı tartışmaları ağırlık kazanmıştır. Bu dönem filozoflarının bir taraftan doğa bilimlerinde keşfedilen yasaların etkisinde tarihte bir ilerleme ve yasallık görmek isterken, bir taraftan da tarihsel olaylarda bir düzensizlik ve rastlantısallık olduğu fikrinden kopamadıkları müşahade edilmektedir. Doğa bilimlerinde olduğu gibi tarihte de belirli yasalar bulunabileceği konusundaki çekingenlik I. Iselin, J. Wegelin, J. G. Herder ve I. Kant gibi bu yüzyılın filozoflarında da kendini göstermektedir (Özlem, 1996: 42-44).

19. yüzyılda ortaya çıkan ve *doğa biliminin hizmetinde bulunan felsefe* şeklinde tarif edilen Pozitivizm akımı, tarihi, Fransa'da ve özellikle İngiltere'de doğa ile analogi içinde çalışan ve doğa bilimleri gibi yasalar koyan bir bilim olarak tanımlamak istemiştir (Collingwood, 1996: 163; Özlem, 1996: 112). 19. yüzyıl pozitivist filozoflarına göre tarih felsefesi, olayların akışını yöneten genel yasaların keşfi anlamına gelmektedir (Collingwood, 1996: 31). Bu anlayışa göre tarihte olgular bulunmalı buradan da genel yasalar keşfedilmelidir. Eğer olgulardan yasalar keşfedilemiyorsa bu, tarihin bilimsel olmaması anlamına gelmektedir (Tosh, (1997: 122; Carr, 1994: 14; Collingwood, 1996: 163-164). Örneğin A. Comte ve daha sonra H. Spencer tüm geçmiş ve bu günün, sosyolojinin koyduğu yasalar çerçevesinde incelenmesini tavsiye ederler (Özlem, 1996: 112-113; Carr, 1994: 68). J. S. Mill/1806-1873'e göre ise tarih yasaları, psikoloji ilminin verilerine göre şekillenmelidir. Aynı görüş daha sonra W. Dilthey tarafından da dile getirilmiş, tarihin anlaşılması psikoloji yasalarına bağlanmıştır (Gökberk, 1985: 479; Collingwood, 1996: 212). H. Taine tarihi doğa bilimi örneğine göre kurgulamak isterken, Ch. Darwin/1809-1882 ise tarihin doğa tarihinden çıkarılacak yasalarla kurgulanmasının gerektiğini belirtmiştir (Özlem, 1996: 113).

Avrupa'da 18. yüzyılda tarihin belirli yasalar çerçevesinde işleyip işlemediği konusunda çekingenlik olduğunu belirtmiştik. Yine de 18. yüzyılda Vico'nun tarihi belirli yasalar çerçevesinde ele aldığını, olayları döngüsel bir anlayışla mütalaa ettiğini, tarihi sürekli ilerleyen bir süreçten (*corso*). *bir geriye düşüş (ricorso)*. olarak değerlendirdiğini görüyoruz (Özlem, 1996: 205-207). Avrupa'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren bilim anlayışı değişmeye başlamıştır. Bilim adamları artık yeni buluşlara ve bilgilere yasalar koymamakta, yeni araştırmalara yol açacak varsayımlar ortaya atmaktadırlar. Bilimdeki bu anlayış tarihte de yasa anlayışının yerini varsayımlara bırakma yönünde etkili olmuştur. Yeni anlayışa göre tarih yasalarla değil, var sayımlarla/genelleme/hipotez ilerleyen bir bilim olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte ilerleyen dönemlerde Oswald Spengler ve Arnold Toynbee gibi tarihin belirli yasalar çerçevesinde döngüsel olarak işlediğini dile getiren filozoflar olacaktır (Carr, 1994: 67 vd; Tosh, 1997: 129; Özlem, 1996: 32).

Orta Çağ İslâm dünyasında ise Avrupa'dan çok önce tarihin belirli yasalar çerçevesinde değerlendirildiğini, geçmişte yaşanan olayların döngüsel tarih anlayışı çerçevesinde ele alındığını görüyoruz. Örneğin 10. ve 11. yüzyıllarda yaşamış olan Bîrûnî, tarihi yasacı bir anlayışla ele almakta, hadiselerin döngüsel işlediğini belirtmekte, dahası bu felsefesini kavramlaştırmaktadır (Bîrûnî, 1973: 3; Bîrûnî, 1887: 190; Bîrûnî, 1366: 24-25 Duman, 2002-Tez: 269-273; Duman-Altınay, 2007: 187-218; Duman, 2007: ICANAS). Çalışmamıza konu olarak aldığımız İbn Haldun'un tarih felsefesinin, bir takım sabitelerin devamlılığı ve inkişafı itibarıyla doğrusal olduğunu dile getiren görüşler bulunmakla birlikte (Şulul, 2008: 76-77 o, genelde yasacı ve döngüsel tarih felsefesine sahip bir filozof olarak kabul edilmektedir (Togan, 1985: 161-162; Aslan, 1987: 142-143; De Boer, 2001: 246-247; Özlem, 1996: 27-33; Şulul, 2008: 76-77). Ancak bu çalışmada İbn Haldun, *geçmişin felsefesi olarak tarih felsefesi* açısından incelenmemiş, dolayısıyla bu yönü ile ilgili tartışmalara girilmemiştir. Bu makalede öncelikle onun kısaca *tarih anlayışı* üzerinde durulmuş, daha sonra da *tarih bilimine* yaklaşımı, dolayısıyla *bilimsel tarih yazımına* katkıları irdelenmeye gayret edilmiştir.

A. İbn Haldun'a Göre Tarihin Anlamı

İbn Haldun tarihi, bizi geçmiş milletlerin karakterlerinden ve hallerinden, yaşadıkları dönem içerisinde nebilerden, yöneticiler ve izledikleri siyasetten haberdar ettiği için, metodu asil², faydaları çok ve gayesi yüce bir ilim olarak kabul etmektedir (İbn Haldun, 1988: 13). İbn Haldun tarihin zahiri, hakikî ve batınî olmak üzere üç farklı anlamı üzerinde durmaktadır.

Zahiri anlamına göre tarih, günlerin, devletlerin ve İlk Çağ'lardan beri yaşanan olayların haberlerinden öteye geçmez. Haberlerle sözler yayılır, misaller ortaya konur. Haberlerin anlatılması için büyüklü küçüklü toplantılar tertip edilir. Haberler bize varlıkların durumunu, hallerinin nasıl değiştiğini, devletlerin sınırlarının ve yüz ölçümlerinin nasıl genişlediğini, kendilerine kaçınılmaz son gelip çatıncaya kadar yeryüzünü nasıl mamur hale getirdiklerini ve tarihten nasıl silindiklerini bildirir (İbn Haldun, 1988: 6).

İbn Haldun, tarihin hakikî/gerçek anlamını umrân, yani insanın toplumsal hayatı ve bu hayatın tabiatına ârız olan hallerden haber veren bilim dalı olarak kabul etmektedir. İbn Haldun'un insanın ve toplum hayatına ârız olan hallerle, ilk doğallıktan toplumsallaşma ve kurumsallaşma yani devletleşme ve devletin mükemmel olarak işleyişi esnasında ortaya çıkan halleri kastettiğini söyleyebiliriz. Bunlar vahşilik/ilk doğallık, sosyalleşme/medenileşme asabiyet, insanların bazılarının bazıları üzerinde kurdukları hakimiyetler/teğallübler ve bu hakimiyet sonucu ortaya çıkan mülk/saltanat, devletler ve bu devletlerin geçirmiş oldukları evreler, devlet içinde yaşayan insanların elde etmiş oldukları kazanç, maaş, yine insanların gayret, araştırma ve çalışmaları sonunda ortaya çıkan ilim ve san'at/zanaat gibi şeylerdir (İbn Haldun, 1988: 46).

2) Asil, saf, orijinal, aslına uygun, yozlaşmamış, doğru, gerçek, sağlam, makul, akla uygun, değişken olmayan, sağlam karakterli, metin, köklü, yerli, doğuştan gelen anlamlarına gelmektedir. Bkz. Mutçalı, 1995: 18.

Tarihin batını/derinlemesine anlamı ise ona göre, derin bir bakış ve araştırmadır. Tarih, ilkeleri (yasaları, işleyişi). gayet ince ve hassas olan oluşun (varlığın). sebepleriyle açıklanması, diğer taraftan insan eliyle ortaya çıkan vakaların nitelikleri ve derin sebepleri hakkında görüş yürüten bir bilimdir (İbn Haldun, 1988: 6).

İbn Haldun'un, batını tarih anlayışı ile iki alana dikkatimizi çektiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi insan iradesinin dışında gerçekleşen kâinattaki oluşumdur. Ona göre kâinattaki bu oluşum, işleyişine çok ince ve hassas ilkeler üzerinden devam etmektedir. Bu anlamıyla tarih, evrende cereyan eden hadiselerin sebeplere dayalı olarak açıklanması yani olayların üzerinde cereyan ettiği ilkelerin/yasaların ortaya konması anlamına gelmektedir. Nitekim "Haberlere Karışan Yalanları Ortaya Çıkarma Metodu" konusunda da işlemeye çalışacağımız gibi o, haberlere karışan yalanları evrende ve dünyada işleyen yasalar çerçevesinde incelemekte, bu yasalarla zıtlık arz eden haberlerin doğru olamayacağını ortaya koymaktadır.

İkinci olarak İbn Haldun insan iradesiyle ortaya çıkan olaylara/yaşanmış geçmişe dikkatimizi çekmektedir. Buna göre, batını yönüyle tarih, yaşanmış olayların gerçek anlamı, neden ve nasıl cereyan ettiği ve sonucunun ne olduğunu ortaya çıkaran bir bilimdir. İbn Haldun'a göre, insan iradesiyle ortaya çıkan olaylar da belirli yasalar çerçevesinde ele alınmalı, olayların niteliklerine ve derin sebeplerine inilerek yorumlanmalıdır. İbn Haldun, haberleri, incelemeye çalışacağımız gibi, tabiat yasalarının yanında umrân yani toplum hayatının yasaları çerçevesinde de değerlendirmekte bu yasalarla uyum içinde olmayan haberlerin uydurma olabileceğini belirtmektedir.

Batını tarih anlayışıyla İbn Haldun'un, tarih ve felsefeyi/hikmeti ilke olarak birleştirdiğini, dolayısıyla tarih felsefesini sistematik olarak ilk kuran filozof olduğunu söylemek mümkündür. Felsefenin kendine konu edindiği sorunlardan birisi, *bu evrenin nereden gelip nereye gittiği, diğeri de evren içinde insanın yerinin ve yazgısının ne olduğudur* (Gökberk, 1985: 12). Bu durumda İbn Haldun'un tarihe yüklemiş olduğu bu iki anlamın içeriğini aynı zamanda felsefenin de kendine konu edindiğini söyleyebiliriz. Bu aynı zamanda İbn Haldun'a göre tarihin hikmetin/felsefenin içinde asil ve köklü bir ilim olma sebebidir. Yine ona göre tarih, bunu hak etmektedir (İbn Haldun, 1988: 13, 6).

Avrupa'da 19. ve 20. yüzyıllarda tarihin bir ilim olup olmadığı tartışmaları devam ederken İbn Haldun, 14. yüzyılda tarihin bir ilim olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Ona göre tarih, milletlerin, nesillerin, seyyahların, halkın, avamın dahası meliklerin ve reislerin dikkate almadan geçemeyeceği, milletlerin birbirine naklede geldikleri, metodu güçlü, faydaları çok olan bir ilimdir (İbn Haldun, 1988: 13, 6; Collingwood, 1996: 39; Carr, 1994: 68; Tosh, 1997: 141-142).

B. İbn Haldun'a Göre Tarihî Haberlere Yalan Karışma Sebepleri

Yaşanan olaylar doğru bir şekilde aktarılmadan gerçek bir tarih yazıcılığından bahsetmek mümkün değildir. Eğer tarihin bir bölümü hakkında fikir yürütmeyi düşünüyorsak öncelikle doğru tarihi bilgiye sahip olmamız gerektiği açıktır (Görgün, 1999: XIX, 545; el-Câbirî, 2000: 370). Günümüzde tarihi olayların bize doğru bir şekilde aktarılıp aktarılmamasının kontrol metotlarından birisi de, tarihçinin kişiliği ve yetiştigi toplum-

sal çevrenin incelenmesidir (Carr, 1994, 54). Haberlere uydurma ve yalan karıştığının bilincinde olan İbn Haldun ise, bu konuya dikkat çekmekte, ana kaynak veya aktarıcı konumundaki tarihçilerin kişilik veya metot konusundaki yetersizliklerini tarihe karışan yalan konusunda öncelikli sebepler arasında saymaktadır. O, tarihe karışan yalanların ortaya çıkarılabilmesi için tarihçilerin psikolojilerine inmekte, yetiştikleri kültür çevresi açısından tahlillerini yapmaktadır (İbn Haldun, 1988: 46; Şulul, 2008: 63-64). Diğer taraftan tarihçilerin bu yalanları ortaya çıkarabilmeleri için bir takım özel donanımlara ve metotlara sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre yalan ve uydurma, haberlere, herkesin hemen fark edebileceği dolayısıyla da reddedebileceği yollarla girmemektedir. Aksine bunlar süslenmekte, okuyan veya duyanların normal olarak kabul edebileceği bir doğallık havası kazandırılmakta ve tarihe öyle sokulmaktadır. İbn Haldun haberlere yalan girme sebepleri üzerinde dururken bu konuya dikkatimizi çekmekte ve *haberlere bir yalan gelip ulaştığında bunu gerektiren sebepler var* (İbn Haldun, 1988: 46) demektedir. Yine o, *vehim ve yanlışın doğru haberlerle iç içe ve onlarla adeta dost olduğunu* (İbn Haldun, 1988: 6) vurgulamaktadır. İşte bu özelliklerinden dolayı tarihçilerin ilk anda yalan haberleri fark edip reddetmesi ona göre mümkün değildir. Şimdi öncelikle İbn Haldun'a göre, tarihe yalan karışmasının ana sebeplerinin neler olduğunu başlıklar halinde tespit etmeye gayret edelim.

1. Taklit: İbn Haldun tarihe yalan haberlerin girmesinin ve böylece tarihin aslı astarı olmayan karmakarışık bir ilim haline dönüşmesinin sebeplerinden birisini, hadiseleri araştırmadan, doğru olup olmadığını düşünmeden olduğu gibi kabul ederek nakleden tarihçiler olarak tespit etmektedir (İbn Haldun, 1988: 36-37). O insanlardaki taklit anlayışını kökleri derinlerde olan bir özellik/alışkanlık olarak tanımlamaktadır. Bu alışkanlık bütün ilim dallarına sirayet ettiği gibi tarih alanında da kendini göstermektedir (İbn Haldun, 1988: 6). İbn Haldun'un sık-sık vurguladığı konuların başında tarihçilerin tarihle ilgili kaynakları, rivayet veya kayıtları -ki bunların içinde yalan ve uydurma mevcuttur- sorgulamaksızın eserlerine almaları konusu gelmektedir (İbn Haldun, 1988: 6-8). Ona göre sorgulanmadan, araştırılmadan alınan haberlerle birlikte çok sayıda yalan tarihe dâhil edilmiştir.

İbn Haldun *Mukaddime*'nin daha ilk sayfalarında tarihi haberleri ele alış tarzları açısından tarihçileri tasnif etmektedir (İbn Haldun, 1988:6 vd.; Şulul, 2008: 62-63). Bu tarihçilerden ilk üç nesil ile ilgili tespitleri ilginçtir. İslâm tarihinin üstatları³ dediği *birinci nesil*, geçmiş çağların haberlerini toplayarak bir araya getirmişler ve bu yolla oluşturdukları eserleri sonraki nesle emanet olarak bırakmışlardır. Tufeyliler/asalak, başkasından geçinen dediği *ikinci nesil*, bu eserlerde kaydedilen haberlere aslı astarı olmayan yalan ve kendi icatları olan uydurmalar sokuşturmuşlardır. *Üçüncü nesil* tarihçilerin çoğu ise, bu yalan ve uydurma karıştırılmış olan eserleri araştırmadan olduğu gibi kullanmışlar, duydukları şekliyle sonrakilere aktarmışlardır. Bunlar kendilerine ulaşan haberlerin doğru olup olmadığını sorgulamamışlar, hadise ve hallerin sebeplerini araştırmamışlar, dolayısıyla sonradan tarihe sokulan yalan ve uydurmaları reddedip atmamışlardır. İbn Haldun

3) Fühûlû'l-müverrihîn fi'l-İslâm. İbn Haldun, 1988: I, 6.

taklitçi olarak gördüğü bu tarihçileri yalan haberler konusunda ikinci nesil tarihçiler kadar sorumlu tutmaktadır (İbn Haldun, 1988: 6).

2. Tarafıhlık/Önyargı: İbn Haldun'a göre tarihe gerçek dışı haberlerin karışma sebeplerinden birisini râvilerin ön yargılı hareketleri teşkil etmektedir. Bu konuyu izah ederken İbn Haldun, tarihçilerde sıkça müşahade edilen iki özelliğe dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi tarihçilerin *itidal* halidir. Yani kendine ulaşan haber tarihçinin dinî, mezhebî, fikrî, millî vb. akideleri ile ilgili değilse, objektifliği elden bırakmamakta, doğrusunu yalanından ayırmaya kadar haberleri araştırmaktadır. İkincisi ise, tarihçinin *tarafıhlık* halidir. Yani belirtilen akidelerden birisine taraftarlığı varsa, tarihçi objektifliğini kaybetmekte, akidesine uygun olan haberleri kabul etmekte, diğerlerini göz ardı etmekte veya reddetmektedir. Hâlbuki kabul ettiği haber yalan olabilmektedir. Yalan habere karşı olan bu meyil ve ön yargı haberi inceleme ve kritiğini yapma konusunda tarihçinin basiret gözünü kapatmaktadır. Bu anlayış ise yalan haberlerin tarihe karışmasına sebep olmaktadır (İbn Haldun, 1988: 46).

3. Haberin Aktarıcılarına Olan Aşırı Güven: İbn Haldun haberlere karışan yalanların sebeplerinden birisini haberin aktarıcılarına/kaynağına duyulan aşırı güven olarak tespit etmektedir. Tarihçilere duyulan aşırı güven haberin sorgulanmadan alınmasına, dolayısıyla gerçek olmayan birçok rivayetin tarihe girmesine sebep olmaktadır. Bu şekilde tarihe karışan yalanların ortaya çıkarılabilme metodunu da o, ileride üzerinde durmaya çalışacağımız gibi, *cerh ve ta'dil* olarak açıklamaktadır (İbn Haldun, 1988: 46).

4. Habere Olan Aşırı Güven: Haberlere yalan karışmasının sebeplerinden bir diğeri, *habere aşırı güvenmek, diğer metotlar çerçevesinde haberin doğru olup olmadığını kontrol etmemektir*. Bunun sebebini de, “Haberin Aktarıcılarına Olan Aşırı Güven” başlığı altında izah edilmeye çalışıldığı gibi, haberi nakleden râviye olan aşırı güven olarak açıklamaktadır. Haberin aktarıcısına duyulan aşırı güvenden dolayı insanlar haberin kendisini inceleme gereği duymamışlar *sağlam veya zayıf nakile* güvenmişlerdir. Sonuç olarak da tarihçilerden hadiseler ve hikâyeler konusunda safsataya düşen ayağı kayan çok olmuş, böylece yalan haberler tarih kayıtlarındaki yerlerini almıştır (İbn Haldun, 1988: 46 ve 13).

5. Haberdeki İnceliği Anlayamama: İbn Haldun'un bu konuda üzerinde durduğu bir diğer konu, aktarıcı konumunda olan kişinin ulaşmış olduğu haberleri anlayıp yorumlayabilme ve haberdeki inceliği ortaya çıkarabilme kapasitesidir. O, duyulan veya müşahade edilen bir olayın çok farklı boyutlarının olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Tarihçi bilgi ve kapasitesi ile olayın ilk andaki görüntüsü ve ilk algılanandan farklı boyutlarını görebilmeli ve ona göre yorumlayabilmelidir. Yani tarihçi zahirî tarihin/tarihçiliğin önüne geçmelidir. İbn Haldun'a göre çok sayıda tarihçi haberlerdeki inceliği anlayamamakta, gördüğü veya duyduğu bir hadiseyi kendi zan ve yorumuna göre nakletmektedir. Bu durum yalanın tarihe girmesine sebep olmaktadır (İbn Haldun, 1988: 46).

6. Yaşanan Olayları Vuku Bulduğu Şekliyle Kavrayamama: İbn Haldun'a göre haberlere yalan karışmasının sebeplerinden birisi de, kaynak konumunda olan kişinin vakaları/yaşanan gerçek olayları genel durumlara uyarlamayı bilmemesi sebebiyle yaşanan gerçekliğin içine bir takım *uydurma ve girdirmelerdeltebîs ve't-tasannu'* bulunmasıdır. Daha sonra gelen bir tarihçi

de bu haberi anlatımda gördüğü gibi kabul etmekte ve gerçek olup olmadığını araştırmadan nakletmektedir. Böylece uydurma haber tarihteki yerini almaktadır (İbn Haldun, 1988: 46).

6. İnsanı Zaaflar: İbn Haldun haberlere yalan girme konusunda insanların bazı olumsuz hasletlerine dikkatimizi çekmektedir. Mal, makam, ücret vb. dünyalık elde etmek için ortaya konan tutum ve davranışlar bunlardan birisidir. Ona göre her toplumda zengin, itibar sahibi, yönetici, hükümdar vb. yüksek makam sahibi kişilerin yanı sıra bunlardan mal, makam, ücret vb. şeyler talep etme konumunda olan dalkavuk insanlar bulunmaktadır. Bu tür insanlar istediklerini elde edebilmek için de yüksek rütbe sahipleriyle çeşitli yollarla dostluk kurmaktadır. Bunu yaparken de yüksek makam sahiplerinin kötü yönlerini dile getirmemekte, onları överek sadece iyi yönlerini öne çıkarmaktadırlar. Çünkü hak etmeden bir yerlere gelme gayretinde olan insanlar manevi değerlerden çok dünyalık değerlere göz dikerken, yüksek rütbe sahipleri de övülmeyi sevmektedir. İşte avam tabakası ile yüksek rütbeden insanların ortaya koydukları bu tutum, haberlere yalan karışmasının en önemli sebeplerinden birisini teşkil etmektedir⁴.

İnsanlar yüksek makamlara yaranma arzusu ile bazen yalan söyleyebilmekte veya masum insanların üzerine iftira atabilmektedirler. İbn Haldun, özellikle devlet kadrolarında çalışanların hükümdar veya halifelere yaranma arzusu ile yalan söylemelerine veya masum insanların üzerine iftira atmalarına dikkat çekmektedir. O, bu zaafı, haberlere yalan karışmasının ana sebepleri arasında kabul etmektedir. Daha sonra da bu yalan ve iftiralar insanlar arasında gerçekmiş gibi kabul görmekte ve tarihin sayfaları arasına girmektedir. İbn Haldun bu konuda Kayravan ve Kahire’de egemenlik kurmuş olan Ubeyd Oğullarına dikkatimizi çekmektedir. Ubeydiler Allah Rasülü (s.)’nin soyundan gelmektedir. Ancak tarihçiler bu durumu kabul etmemektedir. İbn Haldun’a göre tarihçiler bu iddialarını bir takım dedikodu ve yalanlara dayandırmaktadır. Bu yalanlar ise devlet kadrolarında olup Abbasi halifelerinden zayıf karakterli halifelere yaranmak isteyen insanlar tarafından uydurulmuş olan haberlerdir. Bu haberler yalan ve iftira olmasına rağmen araştırılmadığı için gerçekmiş gibi kabul edilmekte, dolayısıyla tarihe çok sayıda uydurma haber dâhil edilmektedir (İbn Haldun, 1988: 28).

Yeri gelmişken İbn Haldun’un yalan haberler konusunda dikkat çektiği önemli bir konuyu daha burada aktarabiliriz. O, devlet ve sultanı âlemin çarşısı olarak görmektedir. Bu çarşıya ilim ve sanatların olduğu kadar haber ve rivayetlerin taşıyıcıları da gelmektedir. Devletin merkezinde, yani sultanın huzurunda satılan mal/söz bütün insanlar arasında revaç bulmaktadır. Bu sebeple sultan, huzurunda anlatılanlar konusunda çok dikkatli olmalıdır. Yoksa doğruluğu araştırılmadan kabul edilen sözler sultanı zalimleştirmekte, âdil davranmasını engellemektedir. Diğer taraftan birçok yalan haber burada kabul edilip yayıldığı için doğru imiş gibi algılanmakta ve sonuç olarak bu durum tarihe çok sayıda yalan haberin girmesine zemin hazırlamaktadır (İbn Haldun, 1988: 34).

4) *Haberlere yalan karışmasının bir diğer sebebi, insanların sena, övgü, hallerini güzel gösterme ve şöhratlerini yaymak suretiyle saygıdeğer ve rütbe sahiplerine yaklaşımlarıdır. Böylece haberler olduğundan farklı bir hüviyetle yayılır. İnsanlar övülerek sevilmeye bayılırlar. İnsanlar dünyanın malına, makamına ve servetine heveslidir. Çoğu faziletlere (manevi değerler) rağbet etmedikleri gibi fazilet ehline de rağbet etmez.* İbn Haldun, 1988: 1, 47.

İnsanî zaafılardan bir diğerini İbn Haldun kıskançlığa dayanan düşmanlık (haset). olarak kaydetmektedir. Bazı insanlar bulunmuş olduğu mevkiden dolayı kıskanılmakta ve kendilerine haset edilmektedir. Devlet kademelerinde veya toplum arasında yüksek mevkilere gelmiş insanların üzerine gözden düşürmek için zaman zaman iftiralar atılabilmektedir. Bu konuda takdim ettiği örneklerden birisi, halife Me'mun / 813-833'un kadısı ve sohbet arkadaşı olan Eksem oğlu Yahya üzerine atılan iftiradır. Bazı hayâsızların Yahya'nın oğlancısı olduğunu ileri sürdüğünü belirten İbn Haldun, bu haberin kesinlikle iftira ve yalan olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu iftirayı atanlar bu iddialarını uydurma haberler nakleden kıssacıların haberlerine dayandırmaktadır. Bu kıssacıların böyle bir iftirada bulunma sebebi ise, Yahya'nın sahip olduğu ilim, diğer taraftan halife Me'mun'un yakın dostu olmasıdır. O bu özelliğinden dolayı kıskanılmakta ve gözden düşürülmek istenmektedir. Bu tür düşmanlıklar sebebiyle atılan iftiralar daha sonra tarihi haberlere geçmiş gibi dâhil edilmektedir (İbn Haldun, 1988: 26).

İnsanların tarihe yalan karışmasına sebep olan bir diğer olumsuz özelliğini İbn Haldun, bazı tarihçilerin yasaklanmış olan ancak nefsin hoşuna giden lezzetlere kendilerini kaptırmaları, bu tür lezzetlerin esiri olmaları şeklinde açıklamaktadır. Bu konuda *el-İkd'* kitabının yazarı olan İbn Abdırabbih'in aktardığı Me'mun'la ilgili bir hikâyeyi nakleder. Bu hikâyeye göre halife Me'mun bir gece Bağdat sokaklarında dolaşırken iplerle sarkıtılmış bir sepet görür. Bu sepetin içine oturduğunda sepet onu yukarı çeker. Çıktığı yer gayet güzel döşenmiş bir salondur. Halife Bu salonda kendini bekleyen bir kadınla sabaha kadar şarap içer. Sabah olunca halife âşık olduğu bu kadını babasından ister. İbn Haldun bu haberi tenkit ettikten sonra tarih sayfalarında çok olan bu tür hikâyelerin uydurulma sebebini, tarihçilerin haram kılınmış olan lezzetlere kendilerini kaptırmaları, iffetli kızların namusuna leke sürmeye alışkın olmaları, iftira lezzetine esir olmaları ve bunlarla teselli bulmaları olarak açıklamaktadır. Daha sonra gelen ancak bu tür haberlere düşkün olanlar da doğruluğunu araştırıp incelemiden kitapların sayfalarından özellikle bu tür nefsin hoşuna gidecek haberleri bulup çıkarmakta ve geçmiş gibi takdim etmektedir. Böylece yalan haberler sürekli olarak tarih kitaplarında boy göstermektedir (İbn Haldun, 1988: 26-27).

C. Haberlere Karışan Yalanları Ortaya Çıkarma Metodu

İbn Haldun tarih ilmi ile uğraşanların tarihi rivayet ve haberleri rast gele kabul etmelerini, kritiğe tabi tutup değerlendirmeden bir sonraki nesle aktarmalarını metotsuzluk olarak kabul etmektedir. Metotsuzluk ise ona göre, tarihe yalan haberlerin karışmasının ana sebeplerinden birisini oluşturmaktadır. Bu sebeple tarihi nakiller veya haberler önce belirli metotlar çerçevesinde incelenmeli, doğru ve yalan birbirinden ayrılmalıdır.

İbn Haldun, haberleri belirli metotlar çerçevesinde ele aldığı gibi, bu ilimle uğraşanların da nakil veya rivayetleri tarih ilminin usul ve metotları çerçevesinde ele almaları gerektiğini belirtmektedir. Örneğin o, İbn İshâk'ın Yemen ve Arap yarımadası hükümdar-

5) Ebu Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdırabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endülüsi/860-940'nin meşhur eseridir. Siyaset, edebiyat, tarih, nevâdir, ahlâk, mizah nükte, fıkra, musikî ve eğlence gibi değişik konularda bilgi veren eser bir genel kültür ansiklopedisi mahiyetindedir. *el-İkdü'l-Ferîd* olarak bilinen eserin asıl adının *el-İkd* olduğu konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Bkz. eş-Şek'a, 1999: XIX, 281-283.

larından son Tübbâ' ile ilgili iki rivayetini değerlendirmektedir. İbn İshâk, Yesrib'teki Evs ve Hazrec hakkındaki haberleri esnasında, *son Tübbâ' doğu tarafına yürüdü* demektir. İbn Haldun'a göre bu cümleden Tubba'nın Irak ve Fars ülkeleri üzerine yürümüş olduğu anlaşılmalıdır. O, aynı müellifin, *Tubbaların Türk ve Tibet ülkeleri üzerine yürüdüğünü ve onlarla savaştığını* belirten rivayetinin ise, gidilecek yerin uzaklığı, Türk ülkelerinden önce Fars ve Rumların ülkelerinin olması, bu kadar uzak mesafeye Yemen'den asker ve hayvanların yiyecek maddelerini taşıma güçlüğü gibi sebeplerle doğru olmadığını belirtmektedir. Konuyu ise, *sana böyle bir haber ulaşırsa ona sakın güvenme. Haberleri düşün ve onları doğru yasalar çerçevesinde değerlendir. Böylece haberi en güzel metotla incelemiş olursun* cümleleriyle bitirmektedir⁶.

Ona göre, tarih üstatları tarafından ortaya konan metotlar, haber ve rivayetlerin incelenmesinde kullanılmıyorsa tarihçinin hata yapması kaçınılmazdır. İbn Haldun tarih ilminin faydalarını yok ettikleri gibi, tarihçilerin bilinen metotlarını ve tarihçilikle ilgili adetlerini alt üst ettikleri için eserini belirli metotlar çerçevesinde kaleme almayan tarihçilerin eserlerini örnek olarak kabul etmemektedir (İbn Haldun, 1988: 8).

İbn Haldun'a göre önceki üstatların tarih ilmini sahiplenmelerinin ve onu büyük olarak kabul etmelerinin sebebi de bu ilmin metotlarına olan itibardır. İbn İshâk, Taberi, Buhârî ve daha birçok tarihçi bu yüzden tarih ilmini kabul etmiş ve benimsemiştir. Tarih karmakarışık hale dönüşmesinin sebebi ise, bu ilmin metotlarından soyutlanarak ele alınması olmuştur. Sonraki dönemlerde tarihle ilgilenme avamca olmuş, bu ilmin metotları göz ardı edilmiş ve tarih otorite olmayan insanlar tarafından hafife alınmıştır. Dolayısıyla tarih sayfalarında, rivayetlerde ve haberlerde iyi ile kötü, kabukla öz, doğru ile yanlış birbirine girmiş ve tarih, ilim olmaktan çıkmıştır (İbn Haldun, 1988: 37).

Burada şu konuya da değinerek geçmekte fayda olacağını düşünüyoruz. İbn Haldun'un tarih yazımında üzerinde durduğu metotların bazıları önceki tarihçiler tarafından ortaya konulmuş ve tarih yazımında kullanılmıştır. O bu konuya vurgu yapmakta, kendinden önceki tarihçilerin bu ilimle ilgili metotlar ortaya koyduğunu belirtmekte, bu metotlara uymayan tarihçilerin yazdıklarına güvenilmemesi gerektiğini ifade etmektedir (İbn Haldun, 1988: 8). Bu arada kendisinin de tarih yazımında harika bir metot icat ettiğini belirtmektedir (İbn Haldun, 1988: 8-9). Bununla beraber çalışmamızın konusu, kendinden önceki tarihçilerin metotları ile kendisinin icat ettiği metot/metotlar değildir. Bu sorunu çözmek yeni bir çalışmayı gerektirmektedir. Burada böyle bir ayırımı gidilmemiş sadece onun yalan haberleri ortaya koymada uyguladığı metotları tespit edilmeye gayret edilmiştir. Şimdi de onun bu metotlarını ortaya koymaya çalışalım.

1- Tahkîk ve Tenkîh: İbn Haldun tarihi olayları tenkidî bir anlayışla ele almakta, vakaları belirli metotlar çerçevesinde kritiğe tabi tutmaktadır. Onun yalan haberleri ortaya çıkarma konusunda metodolojisinin temelinde *tahkîk* ve *tenkîh*⁷ olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o, tarihçilerin uyguladığı metotları bile zaman zaman tenkide tabi tutmaktadır. O haberlerde anlatılan olayları hemen kabul etmemekte doğru olup olmadıklarını araştırmakta, vakaları hassasiyetle değerlendirmekte, belirli kriterlere uymayanları kabul etmemek-

6)teemmeli'l-ahbâra ve a'rizhâ ale'l-kavânini's-sahîhi (İbn Haldun, 1988: I, 18).

tedir. Onun bu hassasiyetini daha eserinin ilk sayfalarında tarihe getirmiş olduğu tarifte bulmaktayız. Bâtınî tarihi o, evrendeki oluşum ve insan eliyle ortaya çıkan vakaları sebep ve sonuç ilişkisi içinde derinlemesine ele alma ve araştırma olarak tarif etmektedir (İbn Haldun, 1988: 6). Ki, bu da onun metodolojiye verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır.

İbn Haldun'a göre doğrunun/hakk güç ve kudretine hiç kimse, hiçbir yalan karşı duramaz. Yanlışın, yalanın ortaya çıkarılarak sökülüp atılması ise araştırma ile doğrudan orantılıdır. Ona göre, batılın oyun ve hileleri araştırmanın ateşi/bi şihâbi'n-nazar ile yok edilir (İbn Haldun, 1988: 6). Yine ona göre tarihçinin bir takım sürçmelerden korunması dikkatli araştırma yapmasına ve düşünmesine bağlıdır (İbn Haldun, 1988: I, 13). İbn Haldun bu konuda sadece aktarıcı ile derin görüş sahibi kimse arasındaki farktan da bahsetmektedir. Ona göre aktarıcı kimse sadece imla ettirmekte ve nakletmektedir. Hâlbuki derin görüş sahibi/el-Basîr, doğru olarak kabul edileni bile bir takım kriterlerle tenkide tabi tutan kimsedir. Bu bağlamda o, ilimlerin de gizemlerini tetkîk ve tahkîk'e önem veren araştırmacılara açtığı gerçeğinin altını çizmektedir (İbn Haldun, 1988: 6).

Yukarıda İbn Haldun'un İslâmî dönemde arka arkaya gelen üç nesil tarihçiden bahsettiğini belirtmiştik. Bunlardan birinci nesil toplamış oldukları haberleri kaydederek muhafaza etmiş ve bir sonraki nesle emanet olarak bırakmışlardır. Bir sonraki nesil bu kayıtlara desise, vehim ve uydurmuş oldukları yalanları karıştırmışlardır. Üçüncü nesil ise öncekilerin eserlerini kendilerine örnek olarak almışlar, bu eserlerden haberleri nasıl okuyup öğrendilerse sonraki nesle de öylece aktarmışlardır. İbn Haldun son iki neslin tarihçilik alanında üzerlerine düşeni yapmadıklarını belirtmekte, ikinci nesli *tufeyli*, son nesli de *taklitçi* olarak suçlamaktadır. Ona göre bu tarihçilerin bu kadar hataya düşmelerinin, yalan haberleri bulup ortaya koyamamalarının sebeplerinden birisi de tahkîk ve tenkîh konularında zayıf olmaları, hadise ve hallerin sebeplerini araştırarak yalan haberleri bulup reddetmemeleridir (İbn Haldun, 1988: 6).

2- Birden Çok Kaynakla Ve İnterdisipliner Çalışma: Tarihe karışan gerçek dışı haberlerin ortaya çıkarılması konusunda İbn Haldun'un tavsiye ettiği bir diğer metot, tarihçinin bir kaynakla değil çok kaynakla çalışmasıdır. Ona göre, tarihçi safsata/mugâlata ve hatadan/mezellât korunmak istiyorsa olayları tek kaynaktan alıp aktarmamalı, elinden geldiğince birden çok kaynakla çalışmalıdır. İbn Haldun tarihçiliğin bu yönüne dikkat çekmekte ve tarihçinin safsata ve hatalardan kurtulması için çok sayıda kaynağa ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir⁸.

İbn Haldun'un dikkat çektiği bir diğer önemli nokta, tarihçinin çok kaynakla çalışmasının yanında çeşitli bilgilere vakıf olmasının gerekliliğidir. O, haberleri doğru anlayıp yorumlayabilmesi ve haberlere sonradan sokuşturulan yalanları ortaya çıkarabilmesi için tarihçinin, *çeşitli bilgilere ihtiyaç duyduğunu* belirtmektedir (İbn Haldun, 1988: 13). İbn Haldun bu konuyu açmamakta özlü cümlelerle geçmektedir. Ancak cümlede geçen *çeşitli bilgilerle/maârifeye mütenevvia* kronoloji, coğrafya, arkeoloji, meskûkât, sosyoloji ve an-

7) İbn Haldun bu konuda kullandığı kavramlar: Tahkîk: *Araştırma*. Tenkîh: *Gözden geçirme, düzeltme, kontrol etme, düzenleme, tashîh* anlamlarına gelmektedir. Ayrıca Nazar kelimesini kullanmaktadır ki *inceleme, tetkik, tahkîk, düşünme* anlamlarını ihtiva etmektedir (İbn Haldun, 1988: I, 6).

8) *fe hüve muhtâcün ilâ meâhize müteaddidetin*. İbn Haldun, 1988: I, 13.

tropoloji gibi tarihin yardımcı disiplinlerini kastettiğini söylersek yanlış bir tespitte bulunmuş olmayız. Nitekim devam eden cümlelerinde, *haberler sadece nakile dayandığı, tabiat kanunları, siyaset kaideleri, umrân yasaları, insanın ictimâî hayatının halleri/yasaları çerçevesinde kontrol edilmediği, bilinmeyen bilinenle, var olmayan var olanla mukayese edilmediği takdirde tökezlemekten, ayağın sürçmesinden ve haberleri değerlendiren doğru metodun uygulandığından emin olunmaz* demektedir (İbn Haldun, 1988: 13).

3- Belgelere Önem Vermesi: İbn Haldun'a göre kaynaklarda çok sayıda abartılı ve hurafe cinsinden haber bulunmaktadır. İnsanlar olayları, mekânları ve devletlerle ilgili haberleri olduğundan farklı göstererek abartılı bir şekilde anlatmaktadır. Müslümanların veya Hristiyanların asker sayıları, sultanların almış oldukları haraç ve vergi gelirleri, zenginlerin harcamaları veya servetleri sayılmaya başlandığında o kadar abartılı anlatılmaktadır ki, aklın kabul edeceği rakamlar da aşılmakta iş dedikoduya dönmektedir. Bu geleneğin sebebini o, abartılı şeylere nefsin ve insanların düşkünlüğü olarak yorumlamaktadır. Bu anlayış ona göre çok sayıda yalanın haberlere girmesine de sebeptir. Çünkü insanlar kendilerine ulaşan haberlerin doğru olup olmadığını araştırmaya gerek görmemektedirler (İbn Haldun, 1988: 15-16).

İbn Haldun'un bu türlü abartılı veya yalan haberleri ortaya çıkarma kriterlerinden birisi de, nakledilen olayları belgeler çerçevesinde ele almaktır. Kullanmış olduğu belgeler, bazen milletlerin geride bıraktıkları eserler, bazen bir kitap, bazen bir mektup, bazen arkeolojik bir kalıntı bazen de neseb ilmi konusunda bir uzmanın verdiği bilgi olabilmektedir (İbn Haldun, 1988: 38, 30, 19, 16). O zaman zaman haberin gerçeğini kendine kadar ulaşan bir nakilde, bazen de tutulan kayıtlarda, aramaktadır. Örneğin Müslümanların veya Hristiyanların asker sayıları, sultanların almış oldukları haraç ve vergi gelirleri, zenginlerin harcamaları veya servetleri rivayetlerden değil de tutulan asıl kayıtlardan araştırılsa, ona göre rakamlar anlatılanların onda birini bile bulmamaktadır (İbn Haldun, 1988: 16).

İrem şehri ile ilgili haberleri aktarıp yorumlayan İbn Haldun'a göre bu şehir Yemen'in Aden sahrasında yer almaktadır. İbn Haldun buralara hala yolcuların ve rehberlerin gittiğini ancak böyle bir şehirden herhangi bir haber nakletmediklerini belirtir. Şehrin eskidiği ve yıkıldığı iddiasının öne sürülme ihtimaline karşı da, kalıntılarının hala orada olması gerektiğini ifade eder. Ancak ne Aden merkezli böyle bir şehirden bahsedilmektedir, ne de Aden'de İrem'in kalıntıları mevcuttur. Bu durumda İbn Haldun'a göre bu iddia hurafeden başka bir şey değildir (İbn Haldun, 1988: 19).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi İbn Haldun Kayrahan ve Kahire'de hüküm sürmüş olan Ubeyd Oğulları ile ilgili haberlere değinmektedir. Ona göre tarihçiler Ubeydilerin Hz. Peygamber'in sülalesinden geldiklerini, soylarının Ca'fer Sadık'ın oğlu İmam İsmail'e dayandığını kabul etmemektedir. İbn Haldun'a göre ise Ubeyd Oğullarının nesebi Hz. Peygamber'e dayanmaktadır. Bu haberlerin uydurma olduğunu belirten İbn Haldun konuyu kendine özgü deliller çerçevesinde yorumlamaktadır. Bu delillerinden birisi de Halife Mu'tezid'in Kayrahan'daki Ağleb Oğullarına yazmış olduğu mektup oluşturmaktadır. Ona göre Mu'tezid Ehl-i Beyt'in nesebini herkesten iyi bilmektedir. Bu mektubu Ubeydilerin Allah Resulü (s.)'nin soyundan geldiğine en güvenilir ve en açık delildir (İbn Haldun, 1988: 31).

İbn Haldun, Taberi, Cürcanî, Mesudî, İbn Kelbî ve Bîlî'nin Sinhâce ve Kitâme kabilelerinin soylarının Berberilerden geldiklerini kabul ettiklerini ifade eder. Ancak o aynı zamanda Berberi nesep âlimlerinin tarihçilerin verdikleri bu bilgiyi reddettiklerini belirtmektedir. Kendisi ise Berberilerin nesep bilginlerinin görüşlerinin doğru olduğunu ifade etmektedir (İbn Haldun, 1988: 16).

4- Olayların Şahitliği Ve Hallerin Ortaya Koyduğu Deliller: İbn Haldun'un haberleri incelerken kullanmış olduğu iki kavram dikkat çekicidir. Bu kavramlar, *olayların şahitliği ve hallerin ortaya koyduğu deliller*⁹ şeklinde geçmektedir. İbn Haldun'a göre hadiselerin ve hallerin bir dili vardır. Tarihçinin olayları yorumlamasında bu lisanı çok iyi bilmesi gerekmektedir. Çünkü haberleri olayların şahitliği ve hallerin ortaya koyduğu deliller çerçevesinde anlamak yalanın gerçek haberlerden ayrılıp temizlenmesinde etkili bir metottur. Tarihe giren yalan haberlerin ortaya çıkarılmamasındaki sebeplerden birisi de, tarih ilmi ile uğraşan insanların bu metodu bilmemeleri, vakaları bu usul çerçevesinde değerlendirememeleridir (İbn Haldun, 1988: 28). İbn Haldun, haberlerdeki gizemi zaman zaman olayların dilini ve hadiselerin şahitliğini konuşturarak çözmekte, nakillerin yalan veya doğruluğuna bu metotla karar vermektedir. *Mukaddime*'de bu usulle çözmüş olduğu örnekleri de müşahade ediyoruz. Ubeydilerin nesli ile ilgili tarihçilerin takındıkları tavrı çözme konusunu örnek olarak burada zikredebiliriz.

Tarihçiler Ubeydilerin Hz. Peygamber (s.)'in soyundan geldiğini kabul etmemekte, soylarının Ca'fer Sadık'ın oğlu imam İsmail'e dayanmadığını iddia etmektedirler. Ubeydilerin Hz. Peygamber (s.)'in soyuna dayandığını belirten İbn Haldun ise, tarihçilerin bu iddialarını üzerinde durduğumuz metot çerçevesinde inceleyerek çürütmektedir.

Öncelikle İbn Haldun'a göre bu iddialar Abbasi halifelerinden zayıf karakterlilere yaranmak için bizzat devlet kademelerinde yer almış olanlar tarafından uydurulmuştur. Ancak bu insanlar *vakaların şahitliği ve hallerin ortaya koymuş olduğu delilleri* anlamaktan acizdirler¹⁰.

Ubeydiler ilk kez Ebu Abdullah el-Muhtesib'in Kutame kabilesinde Muhammed ailesinden birisine biata davet etmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu haber yayıldığında Ubeydullah el-Mehdi ve oğlu Ebu Kasım hayatlarından korkarak halifelüğün merkezinden kaçmışlar önce Mısır'a buradan da Mağrib'e/Batı Afrika gitmişlerdir. Halife Mu'tezit/892-902 bunları yakalatmak istemiş ancak başarısız olmuştur. Abbasilerin bu konuda bütün gayretleri başarısız olurken Ubeydilere biatler artmış ve çok geçmeden Batı Afrika, Yemen, İskenderiye, Mısır, Şam ve Hicaz'da onların davetleri yayılmış ve kendilerine biat edilmiştir. Bu hareket zamanla öyle genişlemiştir ki İslâm dünyasının yarısında Ubeydilerin hükmü geçmeye başlamıştır. Dahası bunlar neredeyse Abbasileri yurtlarından sürebilecek ve halifelliği ellerinden alabilecek güce ulaşmışlardır. Besasiri ise Bağdat ve Irak'ta Alevilerden Mısır halifesi Mustansır adına bir yıl süre ile hutbe okutmuştur. Ubeydiler karşısında Abbasiler güçsüz düştükleri gibi Endülüs Emevileri de onlara karşı hiçbir varlık gösterememişler onlarla mücadeleden sürekli kaçınmışlardır.

9) *şevâhidi'l-vâkıât ve edilleti'l-ahvâl*. İbn Haldun, 1988: I, 28.

10) *Yağfilâne ani't-tefettuni li-şevâhidi'l-vâkıâti ve edilleti'l-ahvâl*. İbn Haldun, 1988: I, 28.

İbn Haldun olayları kısaca nakledip ortaya çıkan halleri ortaya koyduktan sonra ne-sebi şüpheli olan ve yalan söyleyen birisinin bütün bu işleri nasıl başardığını sorar. Yine o, Allah Resulü (s.)'nün soyundan geldiğini iddia eden Karmatî'ye dikkatimizi çeker. Karmatî de Allah Resulü (s.)'nün soyundan geldiğini iddia etmiş ancak yalanı uzun sürmemiştir. Yalan söylediği ortaya çıkınca insanlar kendini terk etmiş, çevresindekilerle beraber sonu çok kötü olmuştur (İbn Haldun, 1988: 28 vd.).

5- Mukayese: İbn Haldun'un tarihçilerin gerçek dışı haberleri ortaya koyamamalarının ana sebebini, onların metotsuzluğuna bağladığını söylemiştik. Onlar haberleri tarih ilminin metotları çerçevesinde irdeleyerek doğrusunu yalanından ayırmadıkları için gerçek dışı haberler tarihî kaynaklarda varlıklarını sürdürmektedir. İbn Haldun'un tarih kaynaklarında boy gösteren bu tür haberlerin ortaya çıkarılması konusunda üzerinde durduğu usullerden birisi de *mukayese/karşılaştırma* metodudur. Ona göre, tarihçi diğer metotların yanında bu usulle de haberleri irdelemek zorundadır (İbn Haldun, 1988: 13-37).

İbn Haldun eserinin farklı yerlerinde bu usulden bahsetmekte, zaman zaman da bu metotla gerçek dışı haberleri ortaya çıkararak dikkatimize sunmaktadır. Bununla birlikte bu konudaki tavsiye ve uygulamalarının çok dikkatli ele alınıp yorumlanması gerekmektedir. Çünkü mukayese konusundaki cümleleri ilk anda birbiri ile çelişkili gibi görünmektedir. O, bir taraftan *değişim kanununa* dikkat çekmekte, tarihçinin yanlış ve hataya düşmemesi için haberleri değişen unsurlarla mukayese ederek yorumlaması gerektiğini belirtmektedir (İbn Haldun, 1988: 13). Diğer taraftan da *geçmişle geleceğin birbirine suyun suya benzemesinden daha fazla benzediğini* (İbn Haldun, 1988: 14). ifade ederek haberlerin bu yasa çerçevesinde değerlendirilmesini ve nakledilen olayların değişmeyen unsurlarla mukayese edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yani ona göre tarihte *değişen ve değişmeyenler* vardır. Haberler bazen değişenle bazen de değişmeyenle mukayese edilmelidir. Şimdi İbn Haldun'un birbirleri ile çelişkili gibi görünen bu metodunu anlamaya gayret edelim.

a. Haberleri Tarihte Değişenlerle Mukayese: İbn Haldun'a göre evrende, dünyada ve gelip geçen toplumlarda müşahade edilen bir *değişim kanunu* vardır. Allah tarafından konmuş olan bu kanuna göre devletler, milletler, milletlerin adetleri, dini akideleri, şahıslar, vakitler, büyük şehirler hep aynı şekilde kalmamaktadır. Bunlar günler ve asırların geçmesine bağlı olarak sürekli değişmekte, bir halden bir hale dönüşmektedir. Yine bu yasa uzun zaman dilimlerinin geçmesine bağlı olarak yavaş yavaş işlemektedir. Bu sebeple bu değişim ve dönüşümü herkesin anlayabilmesi mümkün değildir. Bu değişim ve dönüşüm yasasını ancak yaratıcı zekâyâ sahip olan kişiler müşahade edebilmektedir. Onun için İbn Haldun, tarihte işleyen ve herkes tarafından müşahade edilemeyen bu değişim yasasını anlayamamayı, tarihin fark edilemeyen *gizli ve sinsî bir hastalığı* olarak tarif etmektedir¹¹.

Tarihe karışan uydurmaların ortaya çıkarılamamasının sebeplerinden birisini İbn Haldun, tarihçilerin, milletlerin ve devletlerin geçirdiği değişim sürecini ve bu süreçte ortaya çıkan yenilikleri anlayamamalarına bağlamaktadır. Tarihçiler değişim kanunu çerçeve-

11) Bu konuda iki kavram kullanılmaktadır. Bunlardan birisi... *ve mine'l-ğalatı'l hafıyyi fi't-târihi*, diğeri ise, ...*dâün devıyyün şedîdü'l-hafâi*'dir. Bkz. İbn Haldun, 1988: I, 37-38.

sinde değerlendirmedikleri için haberlerdeki gerçek anlamı kavrayamamakta, aktarılan olayların içeriğini anlayamamaktadır. Onlar haberleri ilk anda duydukları gibi anlayıp yorumlamakta, yine bu haberleri yaşadıkları dönem içerisinde gördükleri, şahit oldukları vakalarla mukayese etmektedirler. Karşılaştırma doğru bir metotla yapılamadığı için de tarihçiler hatalar çukuruna düşmekte, yalan haberlerin tarihe girmesine veya devam etmesine sebep olmaktadır. Halbûki tarihçi haberleri İbn Haldun'un üzerinde durduğu bu değişim yasalarını dikkate alarak yorumlasa bu hatalar zincirinin devam etmesi konusundaki sebeplerden birisi daha ortadan kalkmış olacaktı (İbn Haldun, 1988: 37-39).

Haccac'la ilgili cümlelerinin bu konuda örnek olarak yeterli olacağını düşünüyoruz. İbn Haldun Haccac'ın muallimlik yapması ile ilgili haberlere dikkat çekmektedir. Onun öğretmenlik mesleği ile meşgul olması sonraki çağlarda yaşayan insanlar tarafından yanlış anlaşılmakta, onun statüsü ile bağdaştırılamamaktadır. İbn Haldun Haccac'ın bu meslekle uğraşmasının kendi döneminde normal olduğunu, öğretmenlik mesleğinin zamanla değişen konumuna dikkat çekerek ortaya koymaktadır. Ona göre, Asrı Saadet, dört halife dönemi, Emeviler ve Abbasiler döneminde bu meslek toplumun ileri gelenleri ve liderleri tarafından icra edilmekteydi. Çünkü bu dönemlerde öğretmenler Allah (c.c.)'ın kitabını ve Peygamber (s.)'in sünnetini tebliğ amaçlı öğretiyorlardı. Geçimlerini bu meslek üzerinden karşılamayı gaye edinmiyorlardı. Hâlbuki zamanla öğretmenlik çeşitli ihtiyaçlara cevap vermek için sıradan insanlar tarafından yapılan ve küçümsenen bir meslek haline dönüşmüş, tebliğ anlayışı ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla insanlar öğretmenliği kendi dönemlerindeki anlayış çerçevesinde değerlendirdikleri için yüksek mevkii sahibi olan Haccac'ın konumunu bu meslekle bağdaştıramamakta ve yanlış yorumlar yapmaktadırlar (İbn Haldun, 1988: 37).

b. Haberleri Tarihte Değişmeyenle Mukayese: İbn Haldun, öncelikle mukayese konusundaki ölçüyü, *geçmişte yaşanmış olayların günümüzde yaşananlarla, günümüzde yaşananların da geçmişte yaşanmış olanlarla karşılaştırılmalıdır* cümleleriyle koymaktadır. Yine, *olayların benzerleri ile mukayese edilmesi gerektiğini* vurgulamaktadır (İbn Haldun, 1988: 13). Diğer taraftan o, *geçmişin geleceğe, suyun suya benzediğinden daha fazla benzediğini* (İbn Haldun, 1988: 14). belirtmekte ve geçmişte yaşanan olaylarla kendi döneminde vuku bulan olayları bu anlayış çerçevesinde birbiriyle karşılaştırarak gerçeğini yalanından ayırmaktadır.

Çalışmamızın ileriki bölümlerinde üzerinde durmaya çalışacağımız gibi, İbn Haldun'a göre tarihçinin hatalardan korunabilmesinin yollarından birisi de haberleri, tabiat, siyâset, umrân ve umrânın hallerinin yasaları çerçevesinde değerlendirmesidir. Yine tarihçi haberin akıl ve mantığa uygun olup olmadığına dikkat etmeli, haberleri hikmet ölçüsüyle tetkik etmelidir (İbn Haldun, 1988: 13). Bu durumda İbn Haldun'un değişmeyenlerle *yasaları (sabiteler)*., *tarihçinin kullanmak zorunda olduğu diğer metotları, tarih felsefesini ve olayları felsefi üst bakışla değerlendirmeyi (hikmet)*. kast ettiğini söylemek mümkündür. Ona göre her şey değişmektedir. Ancak bu değişime sebep olan yasalar, kendinden önceki tarihçilerin ve kendisinin ortaya koymuş olduğu metotlar, tarih felsefesi ve felsefi üst bakış değişmemektedir¹².

12) El-Câbirî İbn Haldun'un kastettiği sabitenin tabâiü'l-umrân olduğunu belirtirken Kasım Şulul bu sabiteleri şöyle tespit etmektedir: 1. Toplumsal örgütlenme. 2. İnsanların yaşam biçimlerini özgür

İbn Haldun'un bu metodu haberlere nasıl uyguladığını kavrayabilmek için öncelikle onun genelde *yasacı bir tarihçi* olarak kabul edildiğini belirtmemiz gerekmektedir. Onun, özellikle devletlerin kuruluşu, büyümesi, varlığını devam ettirmesi, besleyip barındırdığı asker sayısı, sınırlarının genişlemesi veya daralması, yıkılması vb. konuları belirli yasalar çerçevesinde ele alarak izah ettiğini görüyoruz. Devletlerin ortaya çıkmasını, devamını, asker sayısını veya yüz ölçümünü devleti kuran nüfusun çokluğu veya azlığı, diğer taraftan bunların sahip oldukları güç ile açıklamaktadır. Eğer devleti kuranların nüfusu az ise bu devletin asker sayısı, yüz ölçümü, gücü-kudreti ve ömrü hayali bir şekilde artış göstermez. Bunlar devleti kuranların sayısı ve gücü ile doğrudan orantılıdır. Dahası bu durum ona göre yasadır (İbn Haldun, Ugan Çevirisi, 1986: 411-417).

İbn Haldun, tarihçilerin devletlerin asker sayıları veya sahip oldukları servet açısından çok abartılı veya gerçek dışı haberler naklettiklerini belirtmekte ve bunları tarihte *zama-na bağlı olarak değişmeyenler* çerçevesinde değerlendirmektedir. Örneğin o, Mes'udi ve çok sayıda tarihçiden gelen bir rivayete dikkatimizi çekmektedir. Bu habere göre Hz. Musa, İsrail Oğullarından yaşı 20 ve üzerinde olanların silah taşımalarına izin verir. Daha sonra Tih Çölü'nde ordusunu saydığında sayılarının altı yüz bini geçtiğini görür.

İbn Haldun'a göre bu haber *umrân yasaları* çerçevesinde değerlendirildiğinde doğru olamaz. Çünkü Mısır ve Şam'ın o dönemdeki şartları böyle muazzam bir sayıyı çıkarabilecek durumda değildir. Yine ona göre her ülke ihtiyaçlarını karşılayabileceği kadar ordu barındırmaktadır. Gücünün üzerinde orduyu hazır halde tutabilmek, ülkeleri çeşitli sıkıntılara sokmaktadır (İbn Haldun, 1988: 14).

İbn Haldun bu vakayı *fizik yasalarıyla* da karşılaştırmaktadır. Buna göre iki ordu karşı karşıya geldiklerinde savaşacakları alanın alacağı asker sayısı bellidir. Alanların (mekân). asker sayısına göre genişleyip daralması mümkün değildir. Dolayısıyla Tih Sahrası'nın bu rakamlara ulaşmış orduları, ne haberdeki olayın yaşandığı dönemde, ne de sonraki dönemlerde alması imkân dâhilindedir. Yine böyle muazzam rakamlara ulaşmış iki ordunun sevk ve idaresi diğer taraftan bunların birbirleriyle savaşmaları *siyâset yasaları* çerçevesinde irdelendiğinde mümkün değildir. Çünkü İbn Haldun'a göre, içinde yaşadığımız zamanın şartları/yasaları geçmişte yaşananları anlamamız konusunda delil teşkil etmektedir. Ona göre önce de belirttiğimiz gibi, *geçmiş geleceğe suyun suya benze-mesinden daha fazla benzemektedir* (İbn Haldun, 1988: 14).

İbn Haldun haberde zikredilen rakamı *umrân ve umrân'ın hallerinin yasaları* çerçevesinde değerlendirmektedir. Buna göre ülkelerin sınırlarının genişliği, devleti kuranların nüfusunun çokluğu veya azlığı ile direk orantılıdır. Nüfusu fazla olan kavimlerin sınırları da sürekli büyümekte, ülke devamlı surette genişlemektedir. Bu durum Allah (c.c.).'ın bir yasasıdır. Bu yasa çerçevesinde değerlendirildiğinde İsrail Oğullarının asker sayısının bu rakama ulaşmış olmaları mümkün değildir. Çünkü İsrail Oğullarının ülkesinin sınırları Şam diyarında Ürdün ve Filistin, Hicaz bölgesinde de Hayber ve Medine'yi aşmamıştır.

iradeleriyle biçimlendirip yönlendirmeleri. 3. İnsanların üzerlerinde denetim kurabilecek bir güce ihtiyaç duymaları. 4. İnsanların bir gruba üye olduklarının bilincinde olmaları.el-Câbirî, 2000: 370; Şulul, 2008: 71.

Eğer onların nüfusları haberde geçtiği kadar büyük olsaydı ülkelerinin de buna bağlı olarak çok daha geniş bir coğrafyayı içine almış olması gerekirdi¹³.

6- Derin Görüşlülük: İbn Haldun, tarihçilerde olması gereken özelliklerinden birisini de *derin görüşlülük* olarak açıklamaktadır. Yine tarihçinin haberleri *idrak ve derin görüşlülüğün* hakemliğiyle incelemesi gerektiğinin altını çizmektedir. Ona göre, bu donanım tarihçiyi haberler konusunda safsata ve sürçmelerden koruyacak, gerçek dışı haberlerin ortaya çıkarılmasında kendisine yardımcı olacaktır (İbn Haldun, 1988: 13). İbn Haldun iki tip tarihçiye dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi aktarıcı konumundaki tarihçidir ki kendine ulaşan haberleri araştırıp incelemeyen, tahkik ve tenkit sürecinden geçirmeden olduğu gibi kaydederek bir sonraki nesle aktarmaktadır. Diğeri ise, haberin doğru olup olmadığını diğer metotların yanında idrak ve derin görüşlülüğün hakemliğine başvurarak inceleyip ortaya koyan tarihçidir. Bu ikinci guruptaki tarihçiler doğru olarak kabul edileni bile hemen alıp aktarmamakta öncelikle kritiğe tabi tutmaktadır. Nitekim İbn Haldun'a göre ilimler, içlerinde sakladıkları gizemlerini derin görüşlü kimselere açtıkları için yine onlar tarafından geliştirilmektedir (İbn Haldun, 1988: 6).

İbn Haldun'un kendine her ulaşanı kayda geçirip nakleden, bu haberlerin doğru olup olmadıklarını sorgulamayan insanları taklitçilikle suçladığını, yine bu durumu tarihe gerçek dışı haberlerin sızma sebeplerinden birisi olarak kabul ettiğini ifade etmiştik. Onun üzerinde durduğu bir diğer konu, "Haberdeki İnceliği Anlayamama" başlığı altında aktarmaya çalıştığımız gibi, haberlerin ilk anda algılanandan farklı boyutlarının olması ihtimalidir. Haberdeki farklı boyutları her tarihçi fark edememekte, haberi kendi zan ve yorumuyla değerlendirmektedir. Bu durum tarihte gerçek dışı haberlerin varlıklarını sürdürme sebeplerinden birini teşkil etmektedir.

İbn Haldun tarihçinin haberlerdeki sokuşturmaları fark edip ortaya çıkarabilmesi için derin görüş sahibi olması gerektiğine vurgu yaptığı gibi, üzerinde durduğu metotları da titizlikle uygulamaktadır. Örneğin haberleri değerlendirip yalan olanı gerçeğinden ayırdıktan sonra bazen şu ifadeyi kullanmaktadır: *Bu haberlerin tamamı gerçeklikten uzaktır. Bu haberlere zan ve yanlış kök salmıştır. Bunlar uydurma hikâyelerde anlatılanlara benzerdir* (İbn Haldun, 1988: 17). Onun bu konuda kullandığı kalıp ifadelerden bazıları da şöyledir. *Tarihçilerin çürük/zayıf haberlerinden birisi de ...* (İbn Haldun, 1988: 16-18). *Bu duyulmuş bir şey değildir* (İbn Haldun, 1988: 19). *Tarihçilerin anormal hikâyelerinden birisi de...* (İbn Haldun, 1988: 20).

"Mukayese" başlığı altında Hz Musa'nın İsrail Oğullarından kurulu ordusunu saydığına ortaya çıkan rakamı nasıl tenkit ettiğini ortaya koymaya çalışmıştık. O, İsrail Oğullarının bu rakama ulaşmalarının mümkün olmadığını çeşitli delillerle ortaya koyup yorumladıktan sonra şu cümleyle sonuçlandırır: *Bu durumu içinde bulunup müşahade ettiğimiz ve yakın geçmişte yaşanan olaylar çerçevesinde değerlendir. Onların iddialarının aslının olmadığını ve nakillerinin yalan olduğunu müşahade edeceksin* (İbn Haldun, 1988: 15).

13) İbn Haldun bu haberi İsrail Oğullarının 11 nesilde ulaşabilecekleri nüfus sayısından da tenkit etmektedir. Ancak konuyu uzatmamak için bu yorumunu almaya gerek görmedik. Bkz. İbn Haldun, 1988: I, 14-15-16.

7- Tenkit: İbn Haldun'un gerçek dışı haberleri ortaya çıkarmadaki bir başka ölçüsü *tenkit* metodudur. Onun, tarihçinin kendine ulaşan haberleri herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan kabul etmesini ve aktarmasını uydurma haberlerin tarihe girmesinin veya devam etmesinin sebeplerinden birisi olarak gördüğünü ifade etmiştik. Tarihçi ona göre haberler konusunda uyanık olmalı, öncelikle tarihe dâhil edilen asılsız haberleri belirli metotlar çerçevesinde ortaya çıkarmalıdır. İbn Haldun, önde gelen İslâm tarihçilerinden Vakıdî ve Mes'ûdî'nin eserlerindeki tutarsız haberlere dikkatimizi çekmektedir. Bu tarihçilerin eserlerindeki gerçek dışı haberler bilinmektedir. Buna rağmen sonradan gelen tarihçiler bunları ortaya çıkarıp ayıklama yerine, olduğu gibi eserlerine katma kolaylığına gitmişlerdir. İbn Haldun bu haberleri kabul konusunda tarihçilerin titiz davranmadıklarını, içlerine karışan uydurmaları ortaya çıkararak reddetmediklerini belirttikten sonra tarihçinin bu konuda uygulaması gereken kriterlerden birisini de şöyle açıklamaktadır: *İnce/keskin bir tenkit onların itibar ettikleri veya naklettikleri şeylerin gerçek dışı/sahte olduğunu ortaya koymada ölçüyü oluşturur*¹⁴.

İbn Haldun'un tenkitçilik anlayışını birkaç başlık altında incelemek mümkündür. Bunları, *râvî/aktarıcı tenkidi*, *haberlerin akıl-mantık ölçüsüne göre tenkidi*, *tabiat ve umrân yasaları açısından tenkidi* olarak belirleyebiliriz (İbn Haldun, 1988: 49-50).

İbn Haldun tenkit konusunda tespit etmeye çalıştığımız kriterleri eserinde ayrı başlıklar halinde incelememektedir. Özellikle akıl, doğa ve umrân yasaları, diğer taraftan bunların birbirlerine göre önceliği ve sonralığı iç içe bir görünüm arz etmektedir. Bu sebeple konuyu daha iyi kavrayabilmek için bu metotlarını başlıklar halinde incelemeye gayret ettik.

a. Râvî Tenkitçiliği: Yukarıda İbn Haldun'un haberlere karışan yalanların sebeplerinden birisini de haberi nakleden râvîlere duyulan güven olarak tespit ettiğini belirtmiştik. Tarihçilere duyulan aşırı güven haberin sorgulanmadan alınmasına, dolayısıyla gerçek olmayan birçok rivayetin tarihe dâhil olmasına sebep olmaktadır. Bu şekilde tarihe karışan yalanların ortaya çıkarılabilme metodunu da o, *cerh* ve *ta'dîl* olarak açıklamaktadır (İbn Haldun, 1988: 46).

Cerh, hadis ilminde bir yaranın deşilip içindekilerin açığa çıkarılması gibi, bir râvinin hadis rivayetini tehlikeye düşürebilecek her türlü ayıplarının tespit edilip ortaya konulmasıdır. *Ta'dîl* ise râvinin adalet ve zapt sıfatlarını taşıdığını belirtme, buna hükmetme demektir. *Cerh* ve *ta'dîl* ilmi ise, râvinin hadisinin alınıp alınmayacağını *cerh* ve *ta'dîl* açısından inceleyen bilim dalı olarak tarif edilmektedir (Koçyiğit, ty: 49; Aydın, 1987: 43-47).

İbn Haldun'a göre, *cerh* ve *ta'dîl* daha çok şer'î/dinî haberlerin doğru olup olmadığını anlama konusunda geçerli olan bir metottur. Çünkü şer'î haberlerin büyük bir kısmı inşâî mükellefiyetlerdir. İnşâî mükellefiyetlerin doğruluğu konusunda zan hâsıl olmuşsa hüküm koyucu onlarla amel etmeyi vacip kılmıştır (İbn Haldun, 1988: 46).

İbn Haldun olaylarla ilgili haberlerin doğrusunu yalanından ayırma konusunda da *cerh* ve *ta'dîl* metodunu tavsiye etmekle beraber, (İbn Haldun, 1988: 46). bu metottan öncelikli

14) ve'n-nâkıdû'l-basîru kistâsü nefsihi fî tezyîfihim fîmâ yengülüne ev i'tibârihim. İbn Haldun, 1988: I, 7.

olarak kabul ettiği bir başka metot üzerinde durmaktadır. Bu metoda göre o, metin tenkidi yapmakta, haberin kendi içinde çelişkili olup olmadığına bakmaktadır. Eğer haberde anlatılan olaylar kendi içinde çelişiyorsa, yani haberde nakledilen olay olması mümkün olan hadiselerden değilse bu haberi doğru olarak kabul etmemektedir. Bu durumda ona göre bu haberin aktarıcılarını incelemenin, onları cerh ve ta'dil yönünden tenkide tabi tutmanın bir anlamı yoktur. Haberin kendi içinde çelişki arz etmesi konusunda ise ölçüsü, biraz sonra üzerinde durulmaya çalışılacağı gibi, anlatılan hadiselerin akıl, mantık, doğa ve umrân yasaları ile çelişip çelişmemesidir. Haberde nakledilen vakalar bunlarla çelişki arz ediyorsa, ona göre bu haber doğru olması mümkün olmayan, kaldırılıp atılması gereken safsata ve uydurmalarındandır (İbn Haldun, 1988: 49). Onun bu anlayışını şu cümlesinde görmek mümkündür: *Bu tür sonradan uydurulmuş çürük haberler bize sahih bir nakille gelmiş olsa bile tenkit edilirdi. Hâlbuki bu haberler doğru bir yolla da nakledilmemiştir* (İbn Haldun, 1988: 18).

b. Haberleri Akıl ve Mantık Ölçüsüne Göre Tenkidi: İbn Haldun'un cümlelerini ve olayları tenkit usulünü dikkatlice değerlendirdiğimizde haberleri kritiğe tabi tutma metotlarından birisinin de akıl ve mantık ölçüleri olduğunu söyleyebiliriz. O, haberlerde, yaşanmış olan vaka ile anlatılan vaka arasında uyum olması şartını aramaktadır. Haberde anlatılan olaylar kendi içinde çelişiyorsa bu haberin doğru olması mümkün değildir. Haberin kendi içinde çelişip çelişmemesinin ölçüsünü ise, vakanın veya vakanın yorumunu akıl ve mantığın saçma olarak kabul etmesi olarak açıklamaktadır. Eğer vakanın veya vakanın yorumu ile ortaya çıkan anlamı akıl ve mantık saçma buluyorsa bu haberin doğru olması mümkün değildir. Bu konuda şöyle demektedir:

Eğer haberin kendi içinde mümkün veya imkânsız olduğu bilinirse râvilerin adaletli olup olmadığını incelemeye lüzum kalmaz. Haber eğer kendi içinde mümkün değilse (çelişiyorsa). râvileri ta'dil ve cerh yönüyle incelemenin hiçbir anlamı yoktur. Araştırmacı ruha sahip olanlar, lafzın ortaya koyduğu mana veya bu lafzın yorumu ile ortaya çıkan anlam saçma ise, bu lafzı aklın kabul etmemesinden dolayı haberlerdeki anlamsız sözlerden saymaktadırlar (İbn Haldun, 1988: 49).

c. Haberleri Tabiat Yasalarına Göre Tenkidi: İbn Haldun'un tarihin aslındanmış gibi algılanan uydurmaları ortaya çıkarma konusundaki ölçülerinden birisini *tabiat yasaları* oluşturmaktadır. O, haberleri doğa yasaları çerçevesinde kritiğe tabi tutmakta, bu yasalarla çelişen haberlerin doğru olmadığına karar vermektedir. Bu metodunu anlayabilmek için önce cümlelerinden bu kavramı ortaya koymaya çalışalım. O şöyle demektedir:

Haberler konusunda sadece nakile güvenildiği, âdet/tabiat yasaları, siyâset kaideleri, insanın toplum hayatındaki halleri ve umrân yasaları çerçevesinde değerlendirilmediği, görünmeyen görünenle, olmayan olanla mukayese edilmediği zaman tökezlemekten, ayağın kaymasından dopdoğru yoldan sapılmasından emin olunmaz. Olaylardaki ve hikâyelerdeki safsatalar konusunda tarihçilerden, güçlü olsun zayıf olsun sadece nakile güvenen ve ayağı kayan çoktur. Onlar haberleri metot çerçevesinde değerlendirmemişler, benzerleriyle mukayese etmemişler, hikmetin ölçüsü, kâinatta var olan yasalar çerçevesinde tetkik süzgecinden geçirmemişler, tahkik ve derin görüşlülükle üzerinde durmamışlardır

(Bu sebeple de). doğru yoldan sapmışlar hata ve vehim çöllerinde yollarını kaybetmişlerdir (İbn Haldun, 1988: 13).

Üzerinde durduğumuz kavramlardan birisi cümle içerisinde, *lem tuhkem usûlü'l-âdeti*, diğeri de *velâ seberûhâ bi mi'yâri'l-hikmeti ve'l-vukûfi alâ tabâii'l-kâinât* şeklinde geçmektedir.

Âdet kelimesine *âdet-gelenek-görenek* anlamı yükleyerek haberler *gelenekler-görenekler-âdetler* çerçevesinde değerlendirilmelidir şeklinde tercüme edebiliriz. *Ve'l-vukûfi alâ tabâii'l-kâinât* kavramını da *kâinâtın tabiatlarına vukûfiyetle* şeklinde çevirmek mümkündür. Bu durumda İbn Haldun'un metodu, haberlerin, *kâinatın tabiatları* çerçevesinde ele alınıp değerlendirilmesi olarak anlam kazanmaktadır.

Ancak *âdet* ve *tabâi'* kelimelerini bu şekilde çevirip vermiş olduğu örnekleri bu anlam çerçevesinde incelediğimizde İbn Haldun'un kastettiği manayı dolayısıyla bu metodunu tam olarak anlayamayabiliriz. Bu konudaki örneklerini incelediğimizde onun bu kelimelerle *kâinat* ve *dünyadaki hadiselerin* üzerinden cereyan ettiği *genel geçer yasaları* kastettiğini söylersek daha isabetli bir çeviri yapacağımız gibi, metodunu da daha iyi kavramış oluruz. Verdiği örnekleri, kavramlara yüklediğimiz anlamlar doğrultusunda değerlendirdiğimizde onun haberlere getirdiği tenkit usulü daha açık ortaya çıkmaktadır. Örneğin İbn Haldun Mes'ûdî'den bir nakilde bulunur. Bu rivayete göre Sicilmâse çölünde binalarının tamamı bakırdan inşa edilmiş olan Medinetü Nühâs isimli bir şehir bulunmaktadır. Rivayete göre Musa b. Nusayr Mağrib'e sefere çıktığında bu şehri görmüştür. Kapıları kapalı olan şehrin surlarına tırmananlar yukarıdan bu şehre baktıklarında ellerini birbirlerine vurarak kendilerini aşağı atmakta ve bir daha geri dönmemektedir. İbn Haldun bu haberi birkaç yönden tenkit etmektedir. Bu habere getirdiği bir tenkit de doğa yasaları açısındandır. Ona göre, kent hakkında ifade edilen şeyler yasalar çerçevesinde imkânsız ve özellikle *tabiat yasalarına* aykırı olduğu için kıssacıların hurafeleri arasında değerlendirilmelidir¹⁵.

Mes'ûdî'den aktardığı İskenderiye şehrinin kurulması esnasında yaşanan İskender'le ilgili habere getirdiği tenkitlerden birisi de *tabiat yasaları* çerçevesindedir. Ona göre İskender'in cam bir sandık içinde denizin derinliklerine dalması hadisesi *tabiat yasaları* açısından iki yönden mümkün değildir. Birincisi camın denizin derinliklerindeki basınca ve dalgalara dayanması mümkün değildir. Diğer taraftan bu sandığın içindeki havanın uzun süre insanın yaşaması için yeterli olması imkânsızdır. Dolayısıyla bu haber hurafeden öteye gitmemektir (İbn Haldun, 1988: 48).

d. Haberleri Umrân Yasalarına Göre Tenkidi: İbn Haldun'a göre tarihe karışan gerçek dışı haberlerin tespit edilememesinin en önemli sebebinin, tarihçilerin umrânın hallerinin yasalarını bilmemeleri oluşturmaktadır. Bu metodu bilmedikleri için de kendilerine ulaşan ancak olması mümkün olmayan haberleri doğru kabul ederek nakletmektedirler (İbn Haldun, 1988: 47: el-Câbirî, 2000: 365).

Umrân kelime anlamı olarak imar etme, bayındır kılma, meskûn hale getirme demektir. İbn Haldun'a göre ise umrân, insanın ictimâî/toplumsal hayatı anlamına gelmektedir¹⁶. Ona

15) Müstehîlün âdeten ve münâfîn lil-umûri't-tabîati. İbn Haldun, 1988: I, 48.

16) el-ictimâü'l-beşerîyyü ellezî hüve'l-umrân. İbn Haldun, I, 1988: 49.

göre insanın hayatta kalabilmesi için asli gereksinimleri olan yiyecek maddelerini elde etmesi ve kendisini çeşitli düşmanlarına karşı savunması gerekir. Bu temel ihtiyaçlarını insan ancak bir toplum içerisinde hemcinsleriyle yardımlaşarak giderebilir. İnsanın toplum içinde yaşaması ona göre bir zorunluluktur. Bu zorunluluk aynı zamanda dünyanın imar ve yaşanabilir hale getirilmesi anlamına gelmektedir. Filozofların insan yaratılış gereği medenidir, şeklinde açıklamaları özelliği İbn Haldun umrân kavramıyla açıklamaktadır (İbn Haldun, 1988: 54-55). İbn Haldun'a göre toplum haline gelen insanların ihtiyaç duydukları bir başka unsur daha vardır. O da düşmanlarına karşı bir gücün altında birleşmeleridir (İbn Haldun, 1988: 54-56).

İbn Haldun Umrânın yanında bir de bu umrâna (toplumsal hayata). sonradan âriz olan hallerden bahsetmektedir. Bu halleri de o, vahşilik, sosyalleşme (teennüs/medenileşme, insan olma)., asabiyet, insanların bazılarının bazıları üzerine kurdukları çeşitli tegallübler (hâkimiyet kurmalar). ve bu tegallübler sonunda ortaya çıkan mülk (otorite-güç-sulta-hükümdarlık-saltanat-mülkiyet)., devletler ve bu devletlerin geçirdiği evreler, insanların amelleri ve gayretleri ile kazanç, maaş, ilim, san'at/zanaat vb. elde ettikleri şeyler olarak belirlemektedir (İbn Haldun, 1988: 46).

İbn Haldun'un tarihin gerçek anlamını, âlemin umrânı anlamına gelen insanın toplumsal hayatından ve bu umrânın tabiatına âriz olan şeylerden haber vermek olarak tespit ettiğini daha önce ifade etmiştik. Yine haberleri akıl ve tabiat yasalarına göre kritiğe tabi tuttuğunu belirtmiş, bu konudaki metodunu ortaya çıkarmaya çalışmıştık. İbn Haldun, haberlerdeki sokuşturmaların ortaya çıkarılması konusunda bir metottan daha bahsetmektedir. Bu metot, haberlerin *umrân yasaları* çerçevesinde değerlendirilmesidir (el-Câbirî, 2000: 365). Ona göre, umrânın hallerinin kendine özgü yasaları vardır. Haberler bu yasalar çerçevesinde kontrol edilmeli, eserler ve rivâyetlerde aktarılan olaylar bu yasalarla çelişki arz edip etmemesi yönüyle tenkit süzgecinden geçirilmelidir¹⁷. İbn Haldun haberlerin umrân yasasına göre kritiğe tabi tutulmasını metotların en güzeli ve en güvenilirli olarak takdim etmektedir. Yine ona göre bu metot râvilerin cerh ve ta'dîl yönünden incelenmesinden önce gelmektedir (İbn Haldun, 1988: 48).

İbn Haldun'a göre olaylarla ilgili haberler doğruluğunu ve sağlamlığını *mutabakattan* alması gerekmektedir. Bunun için de nakledilen olayın vaki olup olmamasının imkân dâhilinde olup olmamasına bakılmalıdır. Yani anlatılan/nakledilen olayla yaşanan olay arasında çelişki olmamalıdır. Olaylarla ilgili haberlerde bu metot râvilerin cerh ve ta'dîl açısından incelenmesinden önceliklidir. Çünkü inşâî haber gücünü bu metottan alırken, olaylarla ilgili haber ise, cerh ve ta'dîlin yanında bir diğer metot olan *mutabakâtan* almaktadır. Haberler cerh ve ta'dîlin yanında mutabakât açısından da incelendiğinde, son aşama olarak umrân yasaları çerçevesinde tenkit süzgecinden geçirilmelidir (İbn Haldun, 1988: 49).

Cümlelerde geçen *mutabakat* kavramını açmaya çalıştığımızda, İbn Haldun'un kastettiği şeyin, bir önceki cümlede üzerinde durduğu konu olan haberlerin *akıl ve doğa yasaları* çerçevesinde irdelenmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda, olaylarla ilgili haberin gücünü cerh ve ta'dîlin yanında bir diğer metot olan *mutabakat* yasasından alma-

17) Fe li'l-umrânı tabâiu fî ahvâlihi türceu ileyhâ el-ahbâru ve tuhmelü aleyhâ er-rivâyâtü ve'l-âsâru. Haldun, 1988: I, 7.

sı, yani haberde anlatılan vaka ile yaşanan vaka arasında bir uyum olması için bu haberin akıl ve doğa yasaları ile de uyum içerisinde olması anlamına gelmektedir.

İbn Haldun'un cümleleri birbiri içerisinde bir görünüm arz etse de metodolojisinde bir tedricilik bulunduğunu müşahade ediyoruz. O, bakırdan şehir ile ilgili haberi tenkit ederken bu haberin yasalar çerçevesinde imkânsız, tabiat yasalarına da aykırı olduğunu belirtmektedir. Arkadan gelen cümlelerinde akla uygun olmayan haberlerin tenkitçi ruha sahip olanlar tarafından saçma sözlerden kabul edildiğini ifade etmektedir. Olaylarla ilgili haberlerin doğruluğu ve sağlamlığı konusunda mutabakat olmasının gerektiğini belirtirken, bu haberlerin gücünü yine cerh ve ta'dîlin yanında mutabakattan alması gerektiğini kaydetmektedir. Yani mutabakat metodundan kastı, ifade etmeye çalıştığımız gibi, haberin akıl ve tabiat kanunları ile uyum içerisinde olmasıdır (İbn Haldun, 1988: 48-49). Bu durumda İbn Haldun'un haberleri önce akıl ve doğa yasaları, son olarak da umrân yasaları çerçevesinde tenkit süzgecinden geçirilmesi gerektiğini tavsiye ettiğini söyleyebiliriz.

Umrân *Mukaddime*'de, *fe li'l-umrâni tabâiun fi ahvâlihi, tabiâtü'l-umrân, tabâiü'l-umrân, el-cehlü bi tabâiü'l-ahvâli fi'l-umrân*, (İbn Haldun, 1988: 7, 13, 47, 48) şekillerinde geçmektedir.

Cümlelerde geçen *tabiât ve tabâi'* kelimelerine *tabiat* anlamını yükleyerek, haberlerin umrânın tabiatları/doğası çerçevesinde incelenmesi gerektiğini ifade edebiliriz. Ancak bu durumda İbn Haldun'un metodunu anlama ve değerlendirmede güçlüklerle karşılaşacağımız açıktır. Bu sebeple *tabiât ve tabâi'* kelimelerini *yasa/kanun, tabiâtü'l-umrân* veya *tabâiü'l-umrân* kavramlarını da *umrân yasaları* olarak tercüme ederek takdim ettiği örnekleri incelediğimizde bu metodun daha açık ve belirgin bir şekilde ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

İbn Haldun'un bu yasayı haberlere nasıl uyguladığını cümlelerinden anlamaya çalışalım. Ona göre her bir hadisenin ister zafî olsun, ister fiili kendine özgü bir yasası vardır. Nitekim bu yasa her bir hadisenin hallerinde de geçerlidir. Haberi dinleyen kimse, hadise ve hallerin vuku esnasında gerekli/zorunlu olan yasaları bilmek zorundadır. Çünkü bu usul, habere karışmış olan yalanı doğrusundan ayırıp asıl haberi ortaya çıkarmada kendisine yardımcı olacak olan bir metottur (İbn Haldun, 1988: 47). Konu ile ilgili diğer cümleleri şöyledir:

Bütün bunlar yapıldıktan sonra, haberlerde anlatılan vakaların imkân dâhilinde olup olmadığını anlamak, dolayısıyla bu haberdeki doğruyu yalandan ayırmak için kanun, umrân anlamına gelen insanların ictimâî hayatına bakmamız ve umrâna sonradan dâhil olan şeylerle tabiatında zaten var olan şeyleri, kendisinden kabul edilmeyip ârizî olarak dâhil olanla, kendisine âriz olması mümkün olmayan şeyleri ayırt etmemizdir. Bunu yaptığımızda bu metot bizim için haberlerde hakkı batıldan, doğruyu yalandan ayırma konusunda apaçık bir kanun olur. Bu metot konusunda herhangi bir şüphe de yoktur. Bu durumda umrâna ait olaylarla ilgili bir şey işittiğimizde bu haberin doğru olmadığını ortaya koyma veya kabul etme konusunda nasıl bir hüküm vereceğimizi biliriz. Bu metot bizim için gerçek bir ölçü oluşturur. Tarihçiler nakilde bulunurken, haberlerin doğru mu, yoksa yalan mı olduğunu bu metotla kontrol ederler (İbn Haldun, 1988: 49).

Şimdi de İbn Haldun'un verdiği örnekleri bu metodu çerçevesinde yorumlamaya çalışalım. Mes'ûdi'den aldığı İskender'le ilgili haber özetle şöyledir.

İskender, İskenderiye kentini kurarken deniz yaratıkları kendisine engel olur. Bunun üzerine İskender camdan yaptırmış olduğu cam bir sandığın içine girerek denizin derinliklerine iner. Burada görmüş olduğu cinlerin resimlerini çizer ve deniz yüzeyine çıktığında bunların heykellerini kentin kıyısına diktirir. Denizden çıkan yaratıklar bu heykelleri gördüklerinde korkarak kaçırlar.

Yukarıda aktarmaya çalıştığımız cümleler çerçevesinde İskenderiye kenti ile ilgili haberi incelediğimizde bu haberin doğru olmadığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

İfade edildiği gibi her bir hadisenin kendine özgü olan yasaları bu hadisenin hallerinde de geçerlidir (İbn Haldun, 1988: 47). İnsanların bir araya gelerek toplum oluşturmaları umrânın kendisidir. Bu insanlar için bir zorunluluktur. Toplum haline gelen insanların şehir kurmaları/ (teennüs/medenileşme, insan olma). ise umrâna ârız olan hallerdendir. İbn Haldun'un cümleleri doğrultusunda düşündüğümüzde toplum oluşturmada geçerli olan yasalar olduğu gibi, toplum oluşturan insanların kuracak oldukları şehirler de, belirli yasalar çerçevesinde kurulacaktır. Bir yerde şehir kurulmasının belirli şartları vardır. Herhangi bir bölgede şehir kurulmasına imkân verecek şartlar belli olduğu gibi engelleyecek şartlar da bellidir. Nitekim İbn Haldun şehirler kurulurken nerede ve hangi şartlara dikkat edilerek kurulması gerektiğini kendisi açıklamaktadır (İbn Haldun, 1988: II, 432-434). Umrâna ârız olan haller çerçevesinde düşünüldüğünde kurulacak şehirleri yaratıkların engellemesi bahis mevzu olamaz. Umrâna ârız olan hallerin yasaları arasında böyle bir konu yoktur. Bu durumda İskenderiye'nin kurulmasını deniz yaratıklarının engellemesi ile ilgili habere nakledilen vaka, İbn Haldun'a göre olması mümkün olmayan hadiselerdendir.

Asabiyyet, insanların bazılarının bazıları üzerine kurdukları çeşitli teğallübler (hâkimiyet kurmaları). ve bu teğallübler sonunda ortaya çıkan mülk (otorite-güç-sulta-hükümdarlık- sulta-saltanat-mülkiyet). ve devleti, umrâna ârız olan haller çerçevesinde ele alan İbn Haldun, (İbn Haldun, 1988: 46). İskenderiye şehri ile ilgili haberi, devlet ve devlet başkanı açısından da kritiğe tabi tutmaktadır. Ona göre hükümdar devleti bir an bile başıboş bırakamaz. Aklını kullanmayan, devletiyle ilgilenmeyen yöneticilerin başında bulundukları devletin uzun ömürlü olması düşünülemediği gibi böyle hükümdarların devletin başında kalması da mümkün değildir. Bu sebepten ona göre hükümdarlar kendilerini bu türden tehlikelere atmazlar. Bu türlü bir tehlikeye atılmanın sonu ölümle neticelenebilir. Diğer taraftan devletin işleyişinde hükümdarlar birinci dereceden öneme sahip kimselerdir. Hükümdarın çevresindeki insanlar kendisinin dönüşünü beklemeden bir başka gücün çevresinde birleşebilirler. Bu da maceraperest bir hükümdarın sonu demektir (İbn Haldun, 1988: 48).

İbn Haldun yine Mes'ûdi'den Romalıların zeytinyağı elde etmeleri ile ilgili bir habere dikkat çeker. Bu habere göre Roma şehrinde bir sığırcık kuşu heykeli vardır. Senenin belirli günlerinde yanlarında zeytin taşıyan sığırcık kuşları bu heykelin çevresinde toplanmaktadır. Şehir halkı zeytinyağı ihtiyacını kuşların buraya getirdiği zeytinlerden karşılamaktadır. İbn Haldun bu haberi de umrân yasalarına göre tenkit etmektedir. Bilinmektedir ki bir şehrin zeytinyağı ihtiyacının karşılanabilmesi için tonlarca zeytin gerekmektedir. Bu durumda senenin belli bir gününde buraya gelen kuşların getirdiği zeytinle Roma gibi bir şehrin zeytinyağı ihtiyacının

karşılanamayacağı açıktır. Nitekim o da *bu hikâyenin insanların zeytinyağı ihtiyaçlarını karşılamada işin tabiatına ne kadar aykırı olduğunu* ifade etmekte ve bu haberi olması mümkün olmayan uydurmalar sınıfına koymaktadır¹⁸.

İbn Haldun Bekrî'den bir nakilde bulunur Buna göre Bekrî, *Zâtü'l-Ebvâb* yani *Çok Kapılı* anlamına gelen bir şehirden bahsetmektedir. Otuz konaklık bir alanı kaplayan bu şehrin on bin kapısı vardır. İbn Haldun bu rivayeti döneminin şehir anlayışı çerçevesinde değerlendirmektedir. Ona göre şehirler korunmak ve emniyet içinde yaşamak için yapılmaktadır. Hâlbuki bu kadar büyük bir alana yayılan şehrin etrafının surlarla çevrilmesi ve korunaklı hale getirilmesi mümkün değildir (İbn Haldun, 1988: 48).

İbn Haldun'un Mes'ûdî'den aktardığı Nühâs Şehri ile ilgili haberi yukarıda aktarmıştık. İbn Haldun bu haberi birkaç yönden eleştiriye tabi tutmaktadır. Örneğin o bu rivayette geçen şehrin başka hiçbir kimse tarafından görülmediğine ve sözünün edilmediğine dikkatimizi çekmektedir. Oysa adı geçen çöl, insanların sıkça kullandığı, atlıların sürekli gidip geldiği yerler arasında olmakla birlikte insanlar böyle bir şehirden bahsetmemektedir. Diğer taraftan kent hakkında ifade edilen şeyler insanların aklının kabul edebileceği şeyler değildir. İbn Haldun bu haberi özellikle umrân yasaları çerçevesinde iki yönden tenkide tabi tutmaktadır. Öncelikle bakır madeninin elde edilmesindeki zorluğu göz önüne alarak insanların bu madeni gündelik işlerinde kullandıkları kap-kacak veya süs eşyaları yapımında kullandıklarına, hâlbuki bakırdan ev yapılmadığına dikkat çekmektedir. Yine o, şehirlerin kurulması ile ilgili adetlere/yasalara dikkatimizi çekmektedir. Ona göre bakır madeninden şehir yapılması bu konudaki genel teâ-müllere yani işin tabiatına uymamaktadır. Onun için bu haberde nakledilen hadiselerin tamamı ona göre adet olarak imkânsız şehir kurma konusunda kabul edilen yasalara da aykırıdır (İbn Haldun, 1988: 48).

Sonuç

Avrupalı filozofların özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda tarih felsefesi ve bilimsel tarih yazıcılığında çok önemli araştırmalar yaptıkları, bu çalışmaların 20. yüzyılda da devam ettiği bilinmektedir. Bu çalışmalardan ortaya çıkan sonuçlara dayanan özgüvenle onlar, diğer bilim dallarında olduğu gibi, tarih alanında da bütün düşünce ve metotların kendileri tarafından ortaya konduğu fikrini benimsemiş görünmektedirler. Örneğin Tosh, Avrupa'da 19. yy. akademik tarihçilerinin kendilerine duydukları saygının sebeplerinden birisini de, birincil kaynakların saptanması ve eleştirel gözle değerlendirilmesi konusunda yetkinleştirdikleri güçlü tekniklerle açıklamaktadır (Tosh, 1997: 124).

Yine Tosh, modern bir disiplin olarak akademik tarihi Ranke'nin kurduğunu belirtir. Çünkü ona göre tarihçilerin programını gerçekleştirebilmek için gerekli olan araştırma tekniklerini, özellikle birincil belgesel kaynakları kullanıp yorumlama tekniğini Ranke geliştirmiştir. (Tosh, 1997: 15).

Avrupalı filozoflar için Orta Çağ tarihçileri rivayetlerin ve vakaların tenkidi ve yorumu konusunda bilimsel metotlara da sahip değildir. Collingwood, Orta Çağ tarih yazımının Helen ve Roma tarih yazımının bir devamı olduğunu, yöntemin değişmediğini, bu çağın tarihçilerinin olgular konusunda rivayete bağımlı olduklarını, rivayeti eleştirmek için

18) Mâ eb'ade zâlike ani'l-mecra't-tabîyyi fî itihâzi'z-zeyti. İbn Haldun, *Mukaddime*, 1988: I, 48.

hiçbir etkili silahlarının olmadığını belirtir. Yine o, kişisel bir eleştireliliğe sahip olan Orta Çağ tarihçisinin metodunun bilimsel olmadığını ileri sürer (Collingwood, 1996: 86-90).

Orta Çağ tarihçilerinin, birincil kaynakların saptanması ve eleştirel gözle değerlendirilmesi konusunda güçlü tekniklerinin olmadığını, sadece rivayete bağımlı olduklarını, rivayeti eleştirmek için hiçbir etkili silahlarının olmadığını ifade etmek, yine bu çağın tarihçilerinin metotlarının bilimsel olmadığını ileri sürmek bilimsel yerlere dayanmadığı gibi, objektif bir değerlendirme olarak da görünmemektedir. Bu düşünceler Orta Çağ Batı dünyasının tarihçileri için doğru olabilir. Ancak aynı çağda tarih ve tarih ilmi ile ilgili çok önemli eserler ve görüşler takdim eden Müslüman tarihçiler için tartışmaya açıktır.

Giriş bölümünde ifade etmeye çalıştığımız gibi, İslâm tarihçileri eserlerini belirli bir metodoloji dahilinde kaleme almışlar ve bu metotlarını da kitaplarının mukaddime kısmında ortaya koymuşlardır. Onlar rivayetlerin doğru olup olmadığını anlamak için cerh ve ta'dil metodunu geliştirerek kullanmışlardır. Yine haberlere karışan yalanları mukayese metodunun yanında akıl-mantık ve tabiat yasaları çerçevesinde tenkit süzgecinden geçirerek ortaya çıkarmışlardır.

14. asırda yaşamış olan İbn Haldun insanların bireysellikten toplumsal hayata geçmelerini bir zorunluluk olarak görmekte ve buna umrân demektedir. Toplumsal hayata geçen insanların göçebelikten/ilk doğallık devlete dönüşmesini ve nihayet asabe gücüne dayanan bir başka hükümdar tarafından yıkılarak yeni bir devletin kurulması konularını döngüsel tarih felsefesi bağlamında ele almakta, hadiseleri bu üst bakışla değerlendirmektedir.

İbn Haldun *bilimsel tarih yazımına* da yeni metotlar eklemiş, tarihin sanat ve edebiyat düzeyinden bilim seviyesine çıkmasında önemli bir köşe taşı olmuştur. O, *Mukaddime*'sinde tarih anlayışına yeni bir bakış kazandırmış, yalan haberlerin tarihe nasıl girdiği konusunda çok önemli tespitlerde bulunmuştur. Diğer taraftan tarihe karışan yalanların ortaya çıkarılması konusunda kendinden önceki tarihçilerin metotlarına yenilerini ekleyerek tarih ilminin bilimsel verilerine yenilerini ilave etmeyi başarmıştır.

İbn Haldun tarihe sokulan yalanların ortaya çıkarılabilmesi için, tarihçinin tahkik ve tenkîhe önem vermesi gerektiğini belirtmekte, olayların şahitliğine önem vermekte, cerh ve ta'dil metodunu tavsiye etmekte, mukayeseyi kullanmaktadır. Diğer taraftan haberleri akıl-mantık, tabiat ve umrân yasaları çerçevesinde tenkit süzgecinden geçirerek doğrusunu yalanından ayırmaktadır.

Kaynakça

- Aslan, Ahmet (1987). *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Ankara.
- Aydınlı, Abdullah (1987). *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul.
- Bedevî, Abdurrahman (2002). *Batı Düşüncesi'nin Oluşumunda İslam'ın Rolü*, Çev. Muharrem Tan, İstanbul.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed (1973). *Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kur'ânî'l-Hâliye*, Tah. Eduard Sachau, Leibzig.
- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed (1887). *Tahkîku Mâ li'l-Hind min Makûletin Makbûletin fi Akli ev Merzûle*, Tah. Eduard Sachau, London.

- Bîrûnî, Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed. (1366). *Fihrist-i Kitâbhâ-yı Râzî ve Nâme-hâ-yı Kitâbhâ-yı Bîrûnî*, Tashîh ve Tercüme, Mehdi Muhakkık, Tahran, el-Câbirî, Muhammed Âbid (2000). *Felsefî Mirasımız ve Biz*, Çev.: Said Aykut, Yay. Haz.: Burhan Koroğlu, İstanbul.
- Carr, Edward Halet. (1994). *Tarih Nedir*, Çev.: Misket Gizem Öztürk, İstanbul.
- Collingwood, R. G. (1996). *Tarih Tasarımı*, Çev.: Kurtuluş Dinçer, Ankara.
- De Boer, T. J. (2001). *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Çev.: Yaşar Kutluay, İstanbul.
- Duman, Abdullah (2002). *Bîrûnî ve Tarihçiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri.
- Duman, Abdullah–Altınay, Ramazan. (Kış 2007). “Tarihçilik ve Döngüsel Tarih Felsefesi Bağlamında Bîrûnî'nin “Fihrist” Adlı Risalesi ve Çevirisi”, *EKEV Akademik Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 30, Erzurum.
- Duman, Abdullah. (2007). “Bîrûnî'nin Tarih Bilimine Katkıları”, Bu tebliğ 38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi'nde sunulmuştur. (Basılmamıştır). 10-5. 09, Ankara.
- Elamrani, Abdelali -Jamal. (2002). “XIII. Asırda Paris Üniversitesi'nde İslâm Felsefesinin Ele Alınışı”, *İslâm Felsefesinin Avrupa'ya Girişi*, Yayına Haz.: Charles E. Butterworth-B. Andree Kesel, Çev. Ö. Mahir Alper, İstanbul.
- Gökberk, Macit. (1985). *Felsefe Tarihi*, İstanbul.
- Görgün, Tahsin. (1999). “İbn Haldun”, *DİA*, XIX, İstanbul.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Haldun. (1988). *Mukaddimet-ü İbn Haldun, Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve min Âsârihim zevî's-Şe'nîl'l-Ekber*, Yayına Haz.: Halil Şehâde- Süheyl Zekâr, I, Beyrut.
- İbn Haldun. (1986). *Mukaddime*, Zeki Kadiri Ugan Çevirisi, I, İstanbul.
- Karlıga, Bekir. (2004). *İslâm Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*, İstanbul.
- Koçyiğit, Talat. (ty). *Hadis Usulü*, Ankara.
- Mason, Stephen F. (2001). *Bilimler Tarihi*, Çev. Umur Daybelge, Ankara.
- Mutçalı, Serdar. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- Özlem, Doğan. (1996). *Tarih Felsefesi*, İstanbul.
- Puig, Joseb. (2002). “İslâm Felsefesinin Hristiyan İspanya'daki Serüveni (1200'e Kadar).”, *İslâm Felsefesinin Avrupa'ya Girişi*, Yayına Haz.: Charles E. Butterworth-B. Andree Kesel, Çev. Ö. Mahir Alper, İstanbul.
- eş-Şek'a, Mustafa Muhammed .(1999). “İbn Abdürrabbîh”, *DİA*, XIX, İstanbul.
- Şulul, Kasım. (2008). *İslâm Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usulü*, İstanbul.
- Tekindağ, Şehabettin vd. (1974). *Başlangıçtan Günümüze Dünya Tarihi*, Yayın Yön.: Nezihe Araz, I, İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi. (1985). *Tarihte Usul*, İstanbul.
- Tosh, John. (1997). *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul.